

**ŞUŞA**

*- QƏDİM AZƏRBAYCAN DİYARI*

**ШУША**

*- ДРЕВНИЙ КРАЙ АЗЕРБАЙДЖАНА*

**SHUSHA**

*- OLD AZERBAIJAN LAND*

Бакы - 2009

**Kitabın nəşrində göstərdiyi köməyə görə Azərbaycan Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyasının prezidenti Elxan Süleymanova, Azərbaycan Respublikası Qəsəbə Bələdiyyələri Assosiasiyasına minnətdarlığımızı bildiririk**

**Layihənin rəhbəri “Azərbaycanda Migrant və Məcburi Köçkünlərinin Hüquqlarının Müdafiəsi” İctimai Birliyinin icraçı direktoru Dəyanət Musayev**

**Redaksiya heyəti:**

Professor Nadir Abdullayev, professor Camal Mustafayev, Qədir Nəsirov,  
Zahid Abbasov, Svetlana Əsgərova, Samir Sadayev



**Выражаем благодарность в публикации книги президенту Ассоциации Содействия Развитию Гражданского Общества в Азербайджане Эльхану Сулейманову, Ассоциации Поселковых Муниципалитетов Азербайджанской Республики**

**Руководитель проекта исполнительный директор “Общественного Объединения Защита Прав Мигрантов и Вынужденных Переселенцев в Азербайджане” Даянат Мусаев**

**Редколлегия:**

Профессор Надир Абдуллаев, профессор Джамал Мустафаев, Гадир Насиров,  
Захид Аббасов, Светлана Аскерова, Самир Садаев



**We are grateful to the president of the Association for Civil Society Development in Azerbaijan - Elkhan Suleymanov and the Association of Azerbaijan Republic Settlement Municipalities**

**Leader of the project is the executive director of the Public Association for the Protection of Rights of Migrants and Internally Displaced Persons in Azerbaijan Dayanat Musayev**

**Editorial staff:**

Professor Nadir Abdullayev, professor Jamal Mustafayev, Qadir Nasirov,  
Zahid Abbasov, Svetlana Asgerova, Samir Sadayev

# ŞUŞA

*- QƏDİM  
AZƏRBAYCAN  
DİYARI*



## QƏDİM ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ƏHALISI

Hazırda erməni işğalı altında olan Şuşa şəhərinin Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri vardır. Şəhərin əsasının qoyulması Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanın adı ilə bağlıdır. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi pərakəndəlik Pənahəli xanı öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə güclü müdafiə imkanları olan qala tikdirməyə məcbur edirdi. O, bu məqsədlə 1748-ci ildə Bayat qalasını, 1752-ci ildə isə Şahbulaq qalasını tikdirdi. Lakin bu qalalardan heç biri fasiləsiz davam edən ara müharibələri şəraitində xanlığın təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında deyildi. Pənahəli xan daha etibarlı, düşmən hücumu üçün əlçatmaz olan yeni bir qala tikdirməyi qərara aldı: “Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin” [6, s. 112]. Dəniz səviyyəsindən 1300-1600 m. hündürlükdə yerləşən və üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunan dağ yaylası bu tələblərə tam cavab verirdi. Seçilmiş ərazinin çox əlverişli hərbi–strateji mövqeyə malik olduğunu başa düşən Pənahəli xan 1754-cü ildə yeni qalanın tikintisinə başlamaq haqqında əmr verdi. 1756-cı ildə təhlükəsiz yaşamaq üçün zəruri işlər başa çatdırıldıqdan sonra Qarabağ xanlığının paytaxtı buraya köçürüldü. Yeni qala ilk illərdə öz banisinin adı ilə Pənahabad, sonralar isə Şuşa adlandırıldı.

Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən olan Qarabağı, o cümlədən Şuşanı işğal etmiş ermənilər öz qəsbkarlıq siyasətini tarixi faktları saxtalaşdırmaqla pərdələməyə çalışır, Şuşanı “erməni mədəniyyətinin beşiyi” kimi qələmə verməyə cəhd göstərir. Tarixi faktlar isə erməni “mütəxəssislərin” tam yalan danışdıqlarını göstərir. Buna əmin olmaq üçün şəhərin yaranma və inkişaf tarixini özündə əks etdirən məhəllə və küçə adlarına, eləcə də əhalisinin milli tərkibinə nəzər salmaq kifayətdir.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması üç mərhələdən keçmişdir. Pənahəli xanın hakimiyyət dövrünü əhatə edən birinci mərhələdə şəhərin ən qədim məhəlləsi olan “Təbrizli” məhəlləsi salınmışdı. Qarabağ xanlığının ləğv edilməsinə qədər bu adla tanınan məhəllə sonralar şəhərin relyefinə uyğun olaraq “Aşağı məhəllə” adlandırılmışdı. Şuşanın bu ilk məhəlləsi aşağıda adları çəkilən küçələrdən ibarət idi: Çuxur, Qurdlar, Culfa Seyidli, Quyular, Hacı Yusifli, Dördlər qurdu, Dörd çinar və Çöl qala [2, s. 277].

Şuşanın bir şəhər kimi formalaşmasının ikinci mərhələsi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti illərinə (1763-1806) təsadüf edir. Bu mərhələdə “Yuxarı məhəllə” adlanan ikinci məhəllə formalaşmışdı. Şəhərsalma üçün əlverişli olan “Aşağı məhəllənin” yerindən fərqli olaraq bu məhəllənin ərazisi nisbətən dağlıq olub sıx meşə ilə örtülmüşdü. Elə buna görə də tələbat yarandıqca ərazi meşələrdən təmizlənir və yerində küçələr salınırdı. Təxminən 40 il ərzində formalaşan “Yuxarı məhəllə”də 8 yeni küçə salınmışdı. Həmin küçələr aşağıdakılar idi: Xanlıq, Saathı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə.

Şəhərin dağlıq ərazidə salınmış “Qazançalı” adlanan üçüncü məhəlləsinin tikintisi 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra salınmağa başlamış və bütün XIX əsr ərzində davam etmişdi. On iki küçədən ibarət olan bu məhəllə Şuşanın ən çox əhali yaşayan məhəlləsi olmuşdu. Mirzə Yusif Qarabaği bu məhəllənin küçələri kimi Mehrili, Qazançalı, Ciləbörd, Dərə, Bağlar və başqalarının adlarını çəkir [7, s. 38].

Yeni yarandığı dövrdə Şuşa cəmisi 162 ailənin yaşadığı kiçik bir yaşayış məntəqəsi idi. Rus məmurlarının XIX əsrin əvvəllərində tərtib etdikləri arxiv sənədinin məlumatından aydın olur ki, bu ailələrin hamısı azərbaycanlılardan ibarət idi [10, s. 4-5]. Bu o deməkdir ki, Şuşanın əsasını azərbaycanlılar qoymuş və ilk dövrdə burada ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. Sonrakı dövrdə şəhərdə yaşayan əhalinin sayı Qarabağ xanlığının müxtəlif mahallarından köçüb gələnlərin hesabına sürətlə artmışdı. Bir tərəfdən çox əlverişli mövqeyə malik olması, digər tərəfdən isə Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsi Şuşa şəhərini ətrafda yaşayan əhali üçün çox cəlbedici edirdi. Əldə olunan məlumatlar göstərir ki, artıq XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəllərində burada 2 mindən çox ailə yaşayırdı [3, s. 50]. Əgər hər ailənin, orta hesabla, 5 nəfərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, göstərilən dövrdə Şuşada 10 min nəfərdən çox əhalinin yaşadığını müəyyənləşdirə bilərik. Bu əhalinin əsas hissəsini Qarabağ xanlığının Dəmirçihəsənli, Kəbirli, Dizaq Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd və Xaçın mahallarından köçüb gələnlər təşkil edirdi.

XVIII əsrin sonu–XIX əsrin əvvəllərində Şuşaya köçüb gələnlər arasında mənşəcə alban olub orta əsrlər dövründə erməni kilsəsinin təsiri altında qriqoryanlaşmış və erməniləşmiş əhali də var idi. Onların əksəriyyətini Qarabağ xanlığının Tativ, Xaçın və Dizaq mahallarından gələnlər təşkil edirdi. Lakin “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənədin məlumatları əsasında apardığımız hesablamalardan məlum olur ki, bu əhali Şuşada yaşayan bütün əhalinin cəmisi 27 % -ni təşkil edirdi [10, s. 13-18].

XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlar göstərir ki, xristian əhali yalnız Şuşada deyil, həm də bütün Qarabağ xanlığında əhalinin az bir hissəsini təşkil edirdi. 1823-cü ilə aid statistik məlumatlardan aydın olur ki, bu dövrdə Qarabağ xanlığında yaşayan 20.035 ailədən 15.729-nu azərbaycanlı, 4.366-nı isə xristian ailələri təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qarabağda, o cümlədən Şuşada yaşayan əhalinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Bölgədə alban mənşəli xristian əhalinin erməniləşmə prosesinin başa çatması və ermənilərin sayının sürətlə artması Rusiyanın 1828-ci ildə İranla imzaladığı Türkmənçay və 1829-cu ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə imzaladığı Ədirnə müqavilələrindən sonra baş verdi. Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdıran çar Rusiyası burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ermənilərdən istifadə etmək qərarına gəldi. Adları çəkilən müqavilələrin şərtlərinə əsasən ermənilərin İrandan və Osmanlı Türkiyəsindən Cənubi Qafqaza, əsasən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə başlanıldı. Rəsmi məlumatlara görə Rusiya təkcə 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza 40 min nəfər İran ermənisini və 84 min nəfər Türkiyə ermənisini köçürmüşdü [13, s. 47]. Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülmələri bundan sonra dönməz xarakter almış və getdikcə güclənmişdi. Məhz bu kütləvi köçürmələrin nəticəsi idi ki, Türkmənçay

müqaviləsindən keçən 80 il ərzində Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı, təxminən 4,5 dəfə artmışdı. Rus qafqazşünası N. Şavrov yazırdı ki, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyonu gəlmədir [13, s. 64].

Rusiyanın Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq və zorakı xristianlaşdırma siyasəti Şuşa şəhərinin həm inzibati statusuna, həm də demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi. Şəhər 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra yeni yaradılmış Qarabağ əyalətinin, 1840 – cı ildən isə Şuşa qəzasının mərkəzinə çevrildi.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycanda yaranmış siyasi sabitlik Şuşada da əhalinin sayının artmasına gətirib çıxardı. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq fabrik-zavod istehsalının yaranması ilə əlaqədar işçi qüvvəsinə tələbatın artması da şəhərdə əhali artımını xeyli sürətləndirdi. XIX əsrin əvvəli ilə müqayisədə Şuşada əhalinin sayı 2,5 dəfə artaraq əsrin sonunda 25.881 nəfər təşkil etmişdi. XX əsrin əvvəllərində isə bu artım daha sürətlə getmiş və 1917-ci ildə şəhər əhalisinin sayı 43.869 nəfərə çatmışdı [12, s. 49-50].

Lakin Şuşada müşahidə edilən bu artım heç də şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıların hesabına baş verməmişdi. Rus çarizminin həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti burada indiyə qədər mövcud olmuş etnik balansın pozulmasına, ermənilərin sayca sürətlə artmasına gətirib çıxartdı. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Şuşada əhalinin ümumi sayı 1897-ci ildə 25.881 nəfərdən artıraraq 1913-cü ildə 42.568 nəfərə çatdığı halda, azərbaycanlıların sayı (10 min nəfər) faktiki olaraq dəyişməz qalmışdı. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində köçkün ermənilərin hesabına şəhərdə əhalinin mexaniki artımı təbii artımı bir neçə dəfə üstələmişdi. Belə ki, burada 1870-ci ildən 1917-ci ilə qədər baş vermiş 23.924 nəfər əhali artımının 9.400 nəfəri təbii artımın payına düşdüyü halda, 14.524 nəfəri mexaniki artımın, daha doğrusu, köçkün ermənilərin payına düşmüşdü.

Çar hökumətinin himayədarlığı ilə Şuşada say üstünlüyünə nail olan ermənilər onun köməyiylə şəhərin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. 1905-ci il avqustun 16-da təcrid dırnağına qədər silahlanmış ermənilər azərbaycanlılar üzərinə hücum etdilər. Onlar Köçərli və Xəlfəli məhəllələrində yaşayan xeyli azərbaycanlı əhalisinə qarşı daha böyük vəhşiliklər törətdilər. Bu dəfə onlara ruslar da köməklik göstərdilər. M.S. Ordubadi yazır ki, 1906-cı il iyun ayının 12-də “bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətrafdan yığılmış 10 minə yaxın erməni əsgəri, bir tərəfdən də müharibədən qabaq şəhərdə nizam altında saxlanılmış erməni bölükləri və qaçaqlar müsəlmanlara qarşı hücum etdilər. Beş gün ərzində erməni [məhəllələrinin] sərhədində olan bütün müsəlman evləri yandırılıb top zərbələri ilə dağıldı” [8, s. 61].

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin bərqərar edilməsi Qarabağa, o cümlədən, Şuşaya dinclik gətirmədi. Yüksək rütbəli sovet rəhbərliyinin himayədarlığı ilə Dağlıq Qarabağda rəhbər vəzifələrə sahib olmuş ermənilər indi öz məkrli siyasətlərini “sinfi mübarizə” adı altında həyata keçirir, bölgənin azərbaycanlı əhalisinə qarşı, sözün əsl mənasında, soyqırım və deportasiya siyasəti yeridirdilər. 1920-1922-ci illərdə Şuşanın yüzlərlə azərbaycanlı sakini ermənilərin fitvası ilə həbs edilmiş, güllələnmiş və təqiblərə məruz qalmışdı. Şəhərin bir çox bəyləri əhalinin gözü qarşısında güllələnmişdi. Azərbaycanlı ailələrin xeyli hissəsi erməni təqiblərindən xilas olmağın yeganə yolunu Şuşanı tərk edərək İrana və Türkiyəyə qaçmaqda görürdülər. Həyata keçirilən bu repressiyalar şəhərdə azərbaycanlıların sayının daha da azalmasına səbəb olmuşdu [4, s. 64-66].

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati statusu bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qaldı. PK(b)P MK Qafqaz bürosu plenumunun 1921-ci il 5 iyul tarixli qərarı ilə Şuşa yeni yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi kimi müəyyənləşdirildi. Lakin bu qərar 1923-cü il iyulun 7-də həyata keçirilərkən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi Şuşa yox, Xankəndi seçildi. Görünür, ermənilər Azərbaycana qarşı hazırladıqları məkrli planları Şuşadan həyata keçirməyin heç də asan olmayacağını başa düşüb bu addımı atmışdılar. Şuşa şəhəri isə AK(b)P MK Riyasət heyətinin 1923-cü il 16 iyul tarixli iclasının xüsusi qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Şəhər eyni adlı rayonun və 12 kənddən ibarət Malıbəyli volostunun mərkəzinə çevrildi. Bununla da Şuşa 170 ildən artıq yerinə yetirdiyi statusdan – bütün Qarabağın mərkəzi statusundan məhrum edildi [5, s. 48-51].

Inzibati mərkəz statusundan məhrum edilməsi Şuşanın sonrakı həyatına ciddi təsir göstərdi. Respublika və vilayət rəhbərliyinin laqeyd münasibəti nəticəsində şəhər özünün əvvəlki görkəmini və şöhrətini itirməyə başladı. Uzun müddət burada nəinki heç bir tikinti-abadlıq işləri görülmədi, əksinə, tarixi-memarlıq abidələrinin bəziləri vəhşicəsinə dağıldı. İbrahimxəlil xanın “Xəzinə qayasın”da inşa etdirdiyi saray, hərəmxana, tövlə, hamam və qoşun sığınacaqlarından ibarət kompleksin dəmirləri, çərçivələri II Dünya müharibəsi illərində çıxarılıb aparılmış, binalar isə tədricən dağılaraq yarıqsız hala salınmışdı. Şuşanın tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılması sonrakı illərdə də davam etdirilmişdi.

Şuşa şəhərinə vurulmuş ən böyük zərbələrdən biri onun, qısa müddətə də olsa, rayon mərkəzi statusundan məhrum edilməsi oldu. XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Sovet dövlətinin başçısı N. S. Xruşşovun təşəbbüsü ilə rayonların iriləşdirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsindən DQMV-nin erməni rəhbərliyi Şuşaya qarşı istifadə etdi. 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilərək Stepanakert rayonunun tərkibinə qatıldı. Yalnız N. S. Xruşşovun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşanın rayon statusu yenidən bərpa edildi [5, s. 69-70].

Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinə bəslənilən ögey münasibət burada yaşayan əhalinin sayına və milli tərkibinə ciddi təsir göstərdi. Vaxtilə Azərbaycanın böyük və abad şəhərlərindən biri olmuş Şuşada, təxminən 50 il ərzində, əhalinin sayı 3 dəfədən də çox azalmışdı. Belə ki, 1917-ci ildə burada 43.869 nəfər əhali yaşadığı halda, 1970-ci ildə onların sayı cəmi 13.664 nəfər təşkil etmişdi. Sovet hakimiyyəti dövründə Şuşada yaşayan əhalinin milli tərkibi də ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. Şuşanın Qarabağın mərkəzi statusundan məhrum edilməsi, uzun illər ərzində şəhərə bəslənilən ögey münasibət ona gətirib çıxardı ki, çar hökumətinin köçürmə siyasəti dövründə burada yerləşdirilmiş ermənilər tədricən onu tərk etdilər. 1970-ci ildə şəhərdə yaşayan 13.664 nəfər əhalinin yalnız 3577 nəfərini ermənilər təşkil edirdi. Sonrakı illərdə bu tendensiya daha da güclənmişdi. 1989-cu ildə Şuşada yaşayan 20.579 nəfər əhalinin cəmi 1.377 nəfəri ermənilərdən ibarət idi [2, s. 210].

Şuşa şəhərinin yenidən dirçəldilməsi yalnız 1969-cu ildə H.Əliyevin Azərbaycana rəhbər təyin edilməsindən sonra mümkün oldu. Respublikanın yeni rəhbəri ilk növbədə şəhərin tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü. 1977-ci ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti onun təşəbbüsü ilə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul etdi. Şəhərin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının dirçəldilməsi üçün də xeyli iş görüldü. Bütün Azərbaycanda tar, kamança, ud, nağara və s. musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərqi Milli musiqi alətləri fabriki istifadəyə verildi.

H. Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin korifevləri olan Ü.Hacıbəyovun, Bülbülün, X.Natəvanın, M.M.Nəvvabın ev muzeyləri təşkil olundu. 1982-ci ilin yanvarında M.P.Vaqifin məqbərəsi açıldı. Hündürlüyü 20 m olan bu gözəl incəsənət əsəri incə və naxışlı şəbəkə ilə bəzədilmiş, ona qırmızıya çalan yerli mərmərdən üz çəkilmişdi.

Lakin Şuşada başlanmış bu dinc quruculuq işləri uzun çəkmədi. 8 may 1992-ci ildə şəhər erməni vandalları tərəfindən işğal edilərkən amansız şəkildə dağıdıldı. Hazırda erməni işğalı altında olan Şuşa azad ediləcəyi günü böyük səbirsizliklə gözləyir.

*Camal Mustafayev*  
*tarix elmləri doktoru, professor*

***İstifadə olunmuş ədəbiyyat:***

1. Baharlı. Əhvalati Qarabağ. //Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991
2. Boran Əziz. Xocalı soyqırımı. Bakı, 2008
3. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960
4. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı, 2005
5. Mahmudov Y. Şükürov K. Qarabağ. Real tarix, faktlar və sənədlər. Bakı, 2005
6. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi. //Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, 1989
7. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-safi //Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 1991
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı. 1991
9. Кавказский календарь на 1914 г. Тбилиси, 1913
10. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова. Тбилиси, 1866
11. Первая всеобщая перепись населения российской империи. 1897 г.
1. Елизаветпольская губерния. СПб., 1904
12. Садыхова Г. История города Шуши. Баку, 2004
13. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани иногородцам. СПб., 1911

## **QƏDIM ŞUŞANIN TARIXI VƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ**

1. Qala divarı (uzunluğu 8 km)
2. Qala Divarları üzərində tikilmiş bürclər (17 ədəd)
3. 17 qədim üslubda salınmış məhəllə
4. 17 məscid
5. 17 bulaq
6. 17 hamam
7. Meydan bulağı
8. İsa bulağı
9. Saxsı bulaq
10. Turşsu Qalereyası
11. Karvansaray (4 ədəd)
12. Şahlıq körpüsü
13. Gəncə qapısı
14. Mirzə Həsən qəbiristanlığı
15. Şor bulaq
16. Mirfəseh qəbiristanlığı
17. Rasta bazar
18. Torpaq meydan
19. Zarıslıda Korun karvansarayı
20. Təzə məhəllədə körpü
21. Ü.Hacıbəyovun heykəli
22. Bülbülün büstü
23. H.Hacıbəyovun büstü
24. Cıdır düzü
25. Topxana meşəsi
26. Ağaböyük Xanımın bürcü
27. Malıbəylidə Qızlar məktəbi
28. Un dəyirmanı
29. Kəlbə Şəhriyarın bağı
30. Mirfəseh bağı
31. "Həzrət Əli" kahası
32. "Qızıl qaya"
33. Səkili bulağı
34. Qotur bulağı
35. Şəmilin bağı
36. Hacıyevlərin armud bağı
37. Ağabəyim Ağanın qəsri
38. Bəhmən Mirzə Qacarın saray kompleksi
39. Bəhmən Mirzənin hərəmxanası
40. Bəhmən Mirzə Qacarın tikdirdiyi "Bab" hamamı
41. Qacarların məqbərə kompleksi
42. Qulam Şahın malikanəsi
43. Əsəd bəyin malikanəsi
44. Mamay bəyin malikanəsi
45. Şeytana bazar
46. Əfsanəvi Leyli qalası
47. Çuxur məhəllədə 2 minarəli "Şəfa ocağı"
48. Məhəmməd Həsən Ağanın imarəti
49. Qarabağ xanlığının Divan kompleksi
50. "Həzrət Abbas Şəfa ocağı"
51. Dəlik-daş pilləkan kompleksi
52. Qarabaş Qazisinin mülkü
53. Şuşa Ovdan bulağı
54. Vaqif poeziya evi
55. M.P.Vaqifin məqbərəsi
56. M.P.Vaqifin müəllimlik etdiyi bina

57. M.P.Vaqifin büstü
58. M.P.Vaqifin evi
59. Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın sarayı
60. Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın bulaq kompleksi
61. X.B.Natəvanın büstü
62. X.B.Natəvanın tikdirdiyi "Qarama"
63. X.B.Natəvanın tikdirdiyi həbsxana
64. Aşağı Gövhər Ağa Məscidi
65. Yuxarı Gövhər Ağa Məscidi
66. Malibəyli Məscidi
67. Qaybalı Məscidi
68. Şırlan məscidi
69. Alban kilsəsi
70. Rus kilsəsi
71. Hacı Qulamın mülkü
72. M.M.Nəvvabın mülkü
73. M.M.Nəvvabın abidə kompleksi
74. Nəcəfqulu Ağanın mülkü
75. Ağa-Əbdürrəhim Ağanın evi
76. Hacı Bəşirin mülkü
77. Cabbar Qaryağdı oğlunun mülkü
78. Mirzə Hüseynin mülkü
79. Mirəlibəyin mülkü
80. Seyid Məcidin mülkü
81. Kəlbə Şirinin mülkü
82. Öpənnik Qara Zeynalın mülkü
83. Fərzalı bəyin mülkü
84. Allahverənli Kəlbə Şirinin mülkü
85. Çuxur məhəllədə Kal Həsənin evi
86. Təzə məhəllədə Xayatlılar Mehдинin evi
87. Çuxur məhəllədə Kürd uşağının evi
88. Məşədi Qəhrəmanın mülkü
89. Quyuq məhəlləsində Məşədi Teymurun evi
90. Mehmandarovun ev kompleksi
91. Zöhrəbəyovların evi
92. İbrahim xanın mülkü
93. Sadıqçanın qəsri
94. Uluq bəyin evi
95. Quyuq məhəlləsində Sadıq bəyin mülkü
96. Cəlal bəyin evi
97. Nəcəf bəy Vəzirovun mülkü
98. Virudin bəy Köçərlinin mülkü
99. Süleyman Sani Axundovun mülkü
100. İsmayıl bəyin evi
101. Məşədi Şirinin mülkü
102. Gəraf Əsgərovun mülkü
103. Ağamirovların mülkü
104. Hüsü Hacıyevin mülkü
105. Hüsü Hacıyevin büstü
106. Kəlbə Hüseynin evi
107. Yusif Vəzir Çəmənzmənlinin mülkü
108. Mir Həsən Vəzirovun mülkü
109. Qaraşovların mülkü
110. Hüseyn Qayıbovun mülkü
111. Q.B.Zakirin yaşadığı ev
112. Q.B.Zakirin qəbirüstü abidəsi
113. Hacı Dadaşın mülkü
114. Əbdülrəhim bəy Haqverdiyevin evi
115. Hacı Şükürün imarəti
116. Qədimovların mülkü
117. Ü.Hacıbəyovun ev muzeyi
118. Bülbülün ev muzeyi



119. Xalça muzeyi
120. Rəsm Qalereyası
121. Tarix Diyarşünaslıq muzeyi
122. Qarabağ Dövlət tarixi muzeyi
123. Azərbaycanda ilk "realni uçiliş" in binası
124. Yaşıl aptek
125. Mədəniyyət evi
126. Külli miqdarda gümüş və mis qablar
127. İbrahim Xəlil xanın 1801-ci ildə tikdirdiyi mədrəsə kompleksi (Gövhər Ağanın məscidinin həyətində)
128. Qarabağ xanlığının vəziri Mirzə Cəmal bəy Cavanşirin və onun ailəsinin məqbərə kompleksi
129. Tarixin yaddaşı olan Daş Kitabələr

**Qeyd:** Yuxarıda göstəriləyi kimi şəhərdə 17 məhəllə, hər məhəllənin öz məscidi, bulağı və hamamı olmuşdur.

## **MƏHƏLLƏLƏRİN ADLARI:**

1. Urudlar
2. Seyidli
3. Culfalar
4. Quyuluq
5. Çuxur
6. Hacı Yusifli
7. Dördlər Qurdu
8. Dörd Çinar
9. Çöl Qala
10. Köçərli
11. Mamayı
12. Merdinli
13. Saatlı
14. Dəmirçilər
15. Hamamqabağı
16. Təzə məhəllə
17. Xocamircanlı

Əldə olunan məlumatlara görə, Şuşada mövcud olmuş və Azərbaycana aid olan bütün tarixi, mədəni, memarlıq abidələri və müqəddəs dini inanc yerləri erməni silahlıları tərəfindən məhv edilmişdir.

## **AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTİN INKIŞAFINDA ŞUŞANIN ROLU**

Qədim diyar, odlar yurdu Azərbaycanın füsunkar təbiətli, mədəniyyətimizin laylası Şuşa bu gün tarixinin qara səhifələrini yaşasa da, onun əsrlərdən gələn sazlı, sözlü, nəğməli sədası xalqın yaddaşındadır.

Aşıqlar, xanəndələr, şairlər yetişdirən bu torpaq dünyaya xalqımızın zəngin mədəniyyətini tanıtdıran bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin vətəni olmuşdur.

## **ŞUŞANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu şəhər məşhur ədiblərin, şairlərin, görkəmli bəstəkarların, incə səslili xanəndələrin Vətənidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin və satirik ədəbi cərəyanın ilk bünövrəsini qoyanlardan biri Qasım bəy Zakir (1784-1857) Şuşada doğulmuşdur. Şuşanın yetişdirdiyi istedadlardan biri Xurşud banu Bəyim (Natəvan) (1830-1897) XIX əsrin ən görkəmli Azərbaycan şairəsidir. O, Qarabağda "Xan qızı" adı ilə məşhur olmuşdur. Natəvan həm şairə, həm də rəssam idi.

XIX əsrin qabaqcıl şaxslərindən olan Mir Mõhsun Nõvvab (1833-1918) Şuşada anadan olmuşdur. O, şair, rəssam, musiqişünas, astronom, xəttat, nəqqaş, dülgər, kimyagər, riyaziyyatçı və hipnozçu idi.

Şuşanın yetişdirdiyi məşhur sənətkarlardan biri də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nəcəf bəy Vəzirovdur (1854-1926). N.Vəzirov realist sənətkar, tragediya janrının banisi kimi tanınmaqla yanaşı, istedadlı publisist və ilk felyetonist kimi də məşhurdur.

Şuşa şəhərində mədəniyyətin, xüsusilə incəsənətin inkişafında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (1870-1933) böyük xidmətləri olmuşdur. M.F.Axundovun, N.Vəzirovun ənənələrini davam etdirən Ə.Haqverdiyev mədəniyyət tariximizdə istedadlı dramaturq, nasir, rejissor və görkəmli alim kimi məşhurdur.

Son dərəcə gözəl, maraqlı hekayətləri və tarixi romanları ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri olan istedadlı ədiblərdən biri də Yusif Vəzir Cəmənəminlidir (1887-1943).

Firidun bəy Əhmədağa oğlu Kõçərli (1863-1920) Şuşada anadan olmuşdur. O, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Firidun bəy uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi ilə məşğul olmuş, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı iri həcmli əsərini yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində görkəmli jurnalist və yazıçı kimi məşhur olan Hasim bəy Vəzirov (1868-1916) Şuşada anadan olmuşdur. Vəzirov 30 il ədəbi jurnalistika sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

Şuşanın yetirdiyi şəxsiyyətlərdən biri də məşhur həkim və ictimai xadim Kərim bəy Mehmandarovdur. Onun təşəbbüsü və şəxsən köməyi ilə 1912-ci ildə Şuşada birinci rus-müsəlman qadın məktəbi açılmışdır.

Şuşanın tarixində Gövhər Ağa, Xurşud Banu Natəvan, Ağabəyim Ağa, Fatma xanım Kəmirə və Leyla xanım kimi məşhur qadınlarla birlikdə Həmidə xanımın da adı hörmətlə çəkilir. Həmidə xanım Cavanşir (1873-1955) İbrahim xanın nəslindən olub, Qarabağ tarixçisi Əhməd bəy Cavanşirin qızı, Mirzə Cəlilin (Molla Nəsrəddin) həyat yoldaşındır. Onun ən qiymətli əsəri "Mirzə Cəlil haqqında xatirələr"dir.

Şuşanın yetirdiyi istedadlı qadınlardan biri də məşhur elm xadimi, Azərbaycanın ilk alim qadını Validə Xaspolad qızı Tutayukdur (1914-1980). Biologiya elmləri doktoru, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, professor, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olan Validə xanım Respublika Botanika İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Azərbaycanın maarif xadimlərindən biri Bədəl bəy Bəşir oğlu Bədəlbəyev (1875-1932) Şuşada anadan olmuşdur. Bada Cəfər Cabbarlı, Mehdi Məmmədov olmaqla bir çox istedadlı gənclər onun tələbəsi olmuşlar. Respublikanın xalq artistləri Əfrasiyab Bədəlbəyli, Şəmsi Bədəlbəyli onun oğlu, Fərhad Bədəlbəyli isə Bədəl Bədəlbəyevin nəvəsidir.

Şuşanın yetişdirdiyi şəxsiyyətlərdən biri Əhməd bəy Ağayev (1869-1939) Azərbaycanın milli mübarizə tarixində görkəmli rol oynamış ideoloqlardan biridir. Türk dünyasında "Əhməd bəy Ağaoğlu" kimi tanınan Əhməd bəy ömrünün 50 ilini publisistika və jurnalistika ilə məşğul olmuşdur.

Şuşa XVIII əsrin II yarısından musiqi mərkəzinə çevrilmiş və Azərbaycan musiqisinin yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Öz məlahətli səsləri və böyük sənətləri ilə bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan xanədələrdən Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Keştazlı Həşim, Əbdülbaği Zülalov (Bülbülcan), Cabbar Qaryağdıoğlu, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Segah İslam, Zəbul Qasım, Məlibəyli Həmid, Musa Şuşinsiki, Mütəllim Mütəllimov, Rəşid Behbudov, Qədir Rüstəmov və bir çox başqaları Şuşanın yetirdiyi məşhur sənətkarlardır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində yeni bir mərhələnin yaranması şərq musiqisinin günəşi Üzeyir bəy Hacıbəyovun (1885-1948) adı ilə bağlıdır. Üzeyir bəy dahi bəstəkar, Azərbaycan opera musiqisinin banisi kimi tanınmaqla yanaşı, tarixdə istedadlı jurnalist, görkəmli dramaturq və mahir bir musiqişünas kimi də tanınır.

Şuşada xanəndəlik sənəti ilə əlaqədar olaraq gözəl tar, kamança və qarmon çalanlar da yetişmişdi. Bu musiqiçilərdən böyük tarzən Sadıqcan, Məşədi Zeynal, Məşədi Cəmil Əmirov, Qurban Pirimov və başqaları ən məşhur sənətkarlar olmuşlar.

Şuşa onun qoynunda böyüyüb boy atmış, şöhrətləri bütün dünyaya yayılmış bəstəkarların vətəni kimi də məşhurdur. Fikrət Əmirov, Zülfüqar bəy Hacıbəyov, Niyazi, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Soltan Hacıbəyov, Əsrəf Abbasov, Zakir Bağırov, Süleyman Ələsgərov və bir çox başqaları öz gənclik illərini "Qız qayası"nda, "Üç mıx"da, "Cıdır düzü"ndə, "Çanaxqala"da keçirmişlər.

Azərbaycan musiqi sənətinin tədqiqatçısı, görkəmli musiqişünas Firidun Şuşinski də Şuşada doğulmuşdur. Şuşanın verdiyi nadir istedadlardan biri də görkəmli incəsənət xadimi Mehdi Məmmədovdur (1918-1985). O milli dramaturgiya, incəsənət nəzəriyyəsi və estetikaya aid bir sıra əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycan teatr sənətinin parlaq ulduzlarından olan Barat Həbib qızı Şəkinsaya 1914-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Barat xanım İbrahim xanın nəslindəndir.

Şuşa görkəmli memarların, xəttatların, nəqqaşların və istedadlı rəssamların Vətəni kimi də məşhurdur. Müasir şuşalı rəssamlardan Lətif Kərimov, Cəlal Qaryağdını, Əmir Hacıyevi, Nadir Əbdürrəhmanovu və Toğrul Nərimanbəyovu göstərmək olar. Şuşanın yetişdirdiyi rəssamlar arasında Lətif Kərimovun adı və sənəti müstəsna yer tutur. Azərbaycanda yeni xalça ornamentlərinin və məzmunlu xalçaların yaradılmasında Lətif Kərimovun xidmətləri böyükdür.

Azərbaycan ordusunun görkəmli hərbi xadimlərindən biri olan general Mehmandarov 1856-cı ildə Şuşa şəhərində məşhur - "Mehmandarovlar ailəsi"ndə anadan olmuşdur. Azərbaycanda Demokratik Respublika yaradılarkən Səməd bəy respublikanın ilk hərbi naziri olmuşdur.

Şuşanın yetişdirdiyi görkəmli sərkərdələrindən biri də Stalinqrad qəhrəmanı general Yaqub Allahqulu oğlu Quliyevdir.

Azərbaycanın qəhrəman oğlu Aslan Fərhad oğlu Vəzirov 1910-cu ildə Şuşada anadan olmuşdur.

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı mayor Xəlil Məmmədov (1916-1989) da Şuşanın yetişdirdiyi qəhrəmanlarından biridir.

Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, Dövlət Mükafatı laureatı Cəlal Eyvaz oğlu Allahverdiyev 1929-cu ildə Şuşada şəhərində anadan olmuşdur.

Tarix elmləri doktoru, professor Azərbaycan SSR dövlət mükafatı laureatı Cəmil Bahadır oğlu Quliyev 1927-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olub.

Azərbaycan SSR xalq artisti "Şərəf nişanı" ordenli Sürəyya Sədrəddin qızı Qacar 1910-cu ildə Şuşada anadan olub.

Kimya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, Rüstəmov Paşa Həbib oğlu 1920-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur.

## ŞUŞADA MUSIQI SƏNƏTİNİN INKIŞAF TARIXI

Azərbaycanın zəngin musiqi sənəti çoxəsrlik inkişaf tarixinə malikdir. Bu musiqi haqqında ilk məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələrdən, Qobustan (e.ə. XVIII-III minilliklər) və Gəmiqaya (e.ə. III-I minilliklər) qaya rəsmlərindən alınmışdır. "Kitabi - Dədə Qorqud"da (VII yüzil), Nizaminin, Füzulinin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri barədə zəngin məlumat verilmişdir. Azərbaycanın Səfiəddin Urməvi (XIII əsr), Əbdülqadir Marağai (XIV əsr), Mirzəbəy (XVII əsr), Mir Möhsün Nəvvab (XIX əsr) kimi məşhur alimlərinin risalələrində orta əsr musiqi mədəniyyətinin, ifaçılığının yüksək inkişaf səviyyəsi açıqlanmış, Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri işlənmişdir.

XIX yüzilin axırlarından etibarən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində musiqi məclisləri, cəmiyyətləri, dərnəkləri təşkil olunur - Şamaxıda Mahmud Ağanın, Şuşada Xərrat Qulu Məhəmməd oğlunun, Mir Möhsün Nəvvabın, Bakıda Məşədi Məlik Mənsurovun. XIX yüzilin 80-ci illərində M.M.Nəvvab məşhur xanəndə Hacı Hüsü ilə birgə Şuşada yaratdığı "Musiqiçilər məclisi"ndə musiqinin estetik problemləri, ifaçılıq, muğam sənəti müzakirə olunurdu. Məclisə məşhur xanəndə və sazəndələr Məşədi Cəmil Əmirov, İ.Abdullayev, S.Şuşinski, Mirzə Sadiq (Sadıxcan) və b. daxil idi. Şuşa vokal sənətinin görkəmli nümayəndələrindən Xərrat Qulunun tələbəsi Hacı Hüsü idi. O, muğamları bilən musiqişünas və alim olmuş, bir sıra muğamları təkmilləşdirmiş, yeni muğamları yaratmışdır. Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (Sadıxcan) XIX yüzilin böyük tar ustası olmuş, tarı rekonstruksiya etmiş və müasir tarın yaradıcısı olmuşdur. Məşədi Zeynal Məşədi cəmil Əmirov, Şirin Axundov, Qurban Primov bu məktəbin davamçılarıdır.

Dünyada bir neçə şəhər var ki, musiqi onun hər daşına, qalasına, ab-havasına hopmuşdur. Belə şəhərlərdən Avstriyanın Vyana, İtaliyanın Neapol, Azərbaycanın da Qarabağının Şuşa şəhəridir. Hətta xalq arasında məşhur kəlam var ki, "Şuşada körpələr bələkdə belə muğam üstündə ağlarlar".

Şuşa Qafqazının konservatoriyası təbiri və təyini haqlı olaraq qazanmışdır. Şuşa konservatoriyasının parlaq nümayəndələri dünyanın bütün qitələrində Azərbaycan musiqisini ləyaqətlə təmsil edərək ona şöhrət gətirmişlər.

Şuşa - Mir Möhsün Nəvvabın, Xərrat Qulunun, Hacı Hüsünün, Mirzə Sadiqin (Sadıxcanın), Məşədi İsinin, Əbdülbağrı Zülalovun, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Keçəci oğlu Məmmədin, Məşədi Məmməd Fərzəliyevin, İslam Abdullayevin, Seyid Şuşinskinin, Bülbülün, Zülfi Adıgözəlovun, Xan Şuşinskinin, Məşədi Cəmil Əmirovun, Qurban Pirimovun, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyovun, Zülfüqar Hacıbəyovun, Fikrət Əmirovun, Niyazinin, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Soltan Hacıbəyovun, Əşraf Abbasovun, Süleyman Ələsgərovun, müğənni Rəşid Behbudovun vətənidir. Bu hələ Şuşa musiqiçilərinin tam siyahısı deyil.

XX yüzilin əvvəllərində ictimai-siyasi və mədəni yüksəliş şəraitində Ü.Hacıbəyov müasir Azərbaycan professional musiqi mədəniyyətinin əsasını qoydu və şifahi ənənəli milli sənətlə bəstəkar yaradıcılığının sintezini yaratdı. Bu da Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin fəal qarşılıqlı təsirinə səbəb oldu. 1908-ci ildə Ü.Hacıbəyov H.Z.Tağıyevin teatrında qoyduğu "Leyli və Məcnun" operası ilə təkcə Azərbaycan operasının deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsasını qoydu, muğam-opera janrının yaradıcısı oldu. Azərbaycan dinləyicisi üçün yeni janrın qavranılmasında çətinlik olacağını dərk edən Ü.Hacıbəyov Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasına və xalq musiqi janrlarına (muğam, mahnı, rəqs) müraciət etmiş, dövrün əhval-ruhiyyəsi, xalqın mənəvi tələbləri ilə səsleşən səhnə əsəri yaratmışdır.

Ü.Hacıbəyov Azərbaycanda musiqili komediya janrının da yaradıcısıdır. Sosial məişət mövzulu musiqi komediyalarında ("Ər və arvad", 1910; "O olmasın, bu olsun", 1911; "Arşın mal alan", 1913) bəstəkar xalq mahnıları və rəqs musiqisinə əsaslanmışdır. Ü.Hacıbəyov monumental xalq qəhrəmanlıq epopeyası olan "Koroğlu"nu (SSRİ Dövlət mükafatı, 1941) yaratdı. Yüksək sənətkarlığı və əsl mənada novatorluğu ilə fərqlənən bu operada milli ruh və psixoloji dərinlik öz əksini tapmışdır. Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan" musiqili komediyası (1913-cü ildə tamaşaya qoyulub) xüsusilə geniş şöhrət qazanmışdır. Əsər ingilis, alman, çin, ərəb, fars, polyak, ukrayna, belorus, gürcü və s. (70 yaxın) dillərə tərcümə edilmiş, Moskva, İstanbul, Nyu-York, Paris, London, Tehran, Qahirə, Pekin, Berlin, Varşava, Sofiya, Budapeşt, Buxarest və s. yerlərdə, 120 teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuş, dəfələrlə ekranlaşdırılmışdır (1916-1917-ci illərdə Bakıda 30-cu illərdə ABŞ-da, 1945 və 1960-cı illərdə Sovet Azərbaycanında).

Böyük Vətən müharibəsi illərində kütləvi mahnı janrı dövrün tələblərinə uyğun xüsusi inkişaf yolu keçir. Müharibədən sonrakı illərdə milli musiqi yeni yüksəliş dövrü keçirir. Azərbaycan musiqisi istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə böyük nüfuz qazanır.

50-ci illərdə simfonik musiqi sahəsində xüsusi inkişaf qeyd edilir. Dövrün mühüm ictimai-siyasi mövzuları bəstəkarların müxtəlif səpgili simfonik əsərlərində öz ifadəsini tapır. Fikrət Əmirov (1922-1984) musiqi tarixində unikal simfonik muğam janrının yaradıcısı kimi məşhurdur. Bəstəkar muğamların məqam, mövzu və digər üslub xüsusiyyətlərini

sənətkarına simfonik inkişafa uğratmışdır. Əmirov simfonizminə xas orkestr boyalarının əlvanlığı, janr rəngarəngliyi, obraz zənginliyi bu dövrdə yazılan əsərlərində öz ifadəsini tapır.

F.Əmirovun "Şur" və "Kürd ovşarı", Niyazinin "Rast" simfonik muğamları, Q.Qarayevin və Ü.Hacıbəyovun simfonik əsərləri bir sıra ölkələrdə səslənmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Niyazinin "Xosrov və Şirin" (1942) operası Böyük Vətən müharibəsi illərinin məhsuludur.

Azərbaycan opera muğənnisi (lirik-dramatik tenor), xanəndə, musiqi folkloru tədqiqatçısı, SSRİ xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı Bülbül də Şuşa mədəniyyət ocağının yetirməsidir. Bülbül Qərbi Avropa və rus klassiklərinin əsərləri, xalq mahnıları, romanslarının ilk ifaçısı olmuş və zəngin boyalarla təkrarolunmaz musiqi obrazları yaratmışdır. Bülbülün ifaçılığında milli vokal üslubu ilə italyan vokal üslubu üzvi şəkildə birləşirdi. "Koroğlu", "Arşın mal alan", "Şahsənəm", "Nizami", "Xosrov və Şirin", "Vətən" və digər operaların baş rollarının mahir ifaçısı olmuşdur.

Bülbülün redaktəsi ilə "50 Azərbaycan el mahnısı" (1938) və "Azərbaycan xalq mahnıları" (1956, 58) çap edilib. Bülbül 2 Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı, "Şərəf nişanı" ordeni, İtaliyanın Qaribaldi ordeni və medallarla təltif edilmişdir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində bir neçə nəslin, soyadın dərin izi var. Əsrlərdən boylan səs-lərin içində Behbudovların əks-sədası aydın bir şəkildə eşidilir. Bu nəslin sənət yolunun ilk cığır açanı Azərbaycan musiqi sənəti məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Məcid Behbudov (1873 -1945) olmuşdur. Sənətkardakı qeyri-adi səsin yaranması Azərbaycanda Şərqi konservatoriyası kimi şöhrətlənən Şuşada dünyaya gəlməsi ilə əlaqədardır. Buranın zəngin təbii mühiti, eləcə də, ab-havası M.Behbudovu sənətkar kimi yetişdirməyə bilməzdi. Təbiətin mənzərəsi, təmiz hava, təmiz su və s. musiqiçini səs imkanlarından lazımi səviyyədə istifadə etməsinə əsas meyarlardandır. Bu nəslin layiqli davamçısı respublikanın xalq artisti, muğam, təsnif və xalq mahnılarının mahir ifaçısı dünya şöhrətli sənətçi Rəşid Behbudov (1915-1988) olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan musiqili teatr aləmində Əfrasiyab (1907-1976) və Şəmsi (1911-1986) Bədəlbəylilərin adları özünəməxsus mühüm yer tutur.

1940-cı il 18 sentyabr günü opera və balet teatrının səhnəsində "Qız qalası" baleti tamaşaya qoyuldu. Baletin müəllifi görkəmli bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəy oğlu Bədəlbəyli Azərbaycanda ilk milli balet məktəbinin yolunu açdı. Digər musiqi əsərləri, dirijorluğu, bir sıra balet və dram tamaşalarına librettoları, xalq musiqisinə dair mülahizələri, tərcümələri və ictimai fəaliyyəti – bunların hamısı bəstəkar, pedaqoq, alim Əfrasiyab Bədəlbəylinin Azərbaycan milli musiqimizin, musiqi elmimizin təşəkkülü və inkişafı yolunda yaratdığı irsidir.

Azərbaycanda musiqili-komediya teatrının yaranması və onun müasir inkişaf mərhələsi yenə də XX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Yeni yaranan mədəniyyət ocağının direktor və bədii rəhbər vəzifəsini Şəmsi Bədəl oğlu Bədəlbəyliyə həvalə olunmuşdur. "Ürək çalanlar", "Gözün aydın", "Ulduz", "Durna", "Hacı Qara", "Hicran" və şübhəsiz ki, "Arşın mal alan" və "Məşədi İbad" və bir çox başqa musiqili komediya tamaşaları Şəmsi Bədəlbəylinin bizlərə qoyduğu yaradıcılıq irsidir.

Bədəlbəylilər nəslinin layiqli davamçısı yaradıcılıq fəaliyyətiylə Azərbaycanda ifaçılıq sənətinin ənənələrini inkişaf etdirən istedadlı pianoçu, Beynəlxalq mükafatlar laureatı, xalq artisti, professor Fərhad Şəmsi oğlu Bədəlbəylidir (1947). Xalqın yüksək mədəniyyətini dünya miqyasında təbliğ edən, bənzərsiz ifası ilə millətimizin sənət varlığını nümayiş etdirən Fərhad Bədəlbəyli fortepiano məktəbinin ən parlaq nümayəndəsidir.

## **ŞUŞA AZƏRBAYCANIN İSTİRAHƏT VƏ TURİZM MƏRKƏZİ OLMUŞDUR**

Şuşa havasının tərkibi, təmizliyi, saflığı və müalicə əhəmiyyəti baxımından kurort şəhəridir. Bu baxımdan, nəinki, Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənar da Şuşa öz səfalı yerləri, istirahət güşələrinə görə məşhur idi.

Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi olan bir gül var. Bu gül dünyanın heç bir yerində bitmir. Təbiətin Şuşa dağlarında yaratdığı bu möcüzə xarı bülbül adlanır. Gülün üst tərəfi elə formadadır ki, sanki gülün üstünə bülbül qonub və oradaca donub qalıb. Bu möcüzəni bələnməmiş uşağa da bənzədirlər. Bu endemik gül həm gözəl, həm də müalicəvidir və ondan xalq təbabətində istifadə olunur. Qəribədir ki, xarı bülbül Şuşadan başqa Azərbaycanın heç bir yerində rast gəlinmir.

Yay aylarında təbiətin qoynundakı istirahət zonalarında adam əlindən tərpənmək olmurdu. Turşsu yaylaqları, Səkili bulağı, İsa bulağı, Yuxarı Daşaltı (Şəmilin bulağı), əfsanəvi "Cıdır düzü" yerli camaatın və oraya təşrif buyuran qonaqların ən sevimli yeri idi.

Turşsu istirahət və müalicə zonası kimi tanınırdı. Şuşadan 40 km. aralıda - Laçın yolunun üstündə yerləşir. Sol tərəfdən isə Daşaltı çayı axır. Yay aylarında respublikanın müxtəlif yerlərindən buraya gələn, alaçıq qurur, həm də müalicə olunurdular. Turşsu səfalı və müalicəvi vannaları ilə məşhur idi.

Şuşanın gözəməli, görməli yerləri həddindən artıq çox idi. Onlardan biri də Yuxarı Daşaltıdır. Xalq arasında bu istirahət zonasına Şəmilin bağı da deyirdilər. Bu yerin özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, istirahət guşəsi Daşaltı çayının üstündə, "Ağziyastı kaha" yerləşən Üçmıx dağının düz altında, çeşmə ətrafında yerləşir.

Doğrudan da, Şuşa təbiətin bizə bəxş etdiyi bir möcüzədir. Tarixi abidələrlə zəngin olan bu şəhər dağlarla, sıldırım qayalarla əhatə olunub. O vaxtkı SSRİ-nin ən ucqar yerlərindən dünya şöhrətli kurort şəhəri kimi məşhur olan Şuşaya təşrif buyuran turistlərin ən sevimli yerlərindən biri də əvəzsiz və əsrarəngiz təbiətə malik əfsanəvi "Cıdır düzü" idi.

"Cıdır düzü"nün qərb tərəfi bir-birinin arxasında yerləşən üç hündürlükdən ibarətdir. Bu təpələrə "Üçmıx" adı verilib.

Sanatoriya və istirahət evlərində dincələn turistlər daim həmin yerlərə gəzintilərə çıxır, təbiətin Şuşaya bəxş etdiyi gözəllik qarşısında öz təəccüblərini gizlədə bilmirdilər. Əhalinin və turistlərin əsas istirahət yerlərindən biri də "Cıdır düzü" idi. Hər il may aylarında "Xarı-büldül" mahmı festivalları "Cıdır düzü"ndə keçirilirdi. Çal-çağır, musiqi sədalari hər tərəfə yayılırdı. Bir tərəfdən saf, mülayim hava, gül-çiçəklərin qoxusu, digər yandan da Şuşa pəhləvanlarının çıxışları, at çapan igidlərin yarışı bura gələnləri valeh edirdi.

Şuşalıların idmana da böyük marağı var idi. "Qala" futbol komandasının şəhərin mərkəzində kiçik bir meydançası var idi. Bundan başqa, "Cıdır düzü"ndə yerləşən idman kompleksində hər il yaz aylarında şəhərdə fəaliyyət göstərən idarə, müəssisə və təşkilatlar arasında futbol yarışları keçirilirdi. Həmin kompleksdə məktəblilər arasında hərbi-vətənpərvərlik mövzusunda "Üfüqdə parıltı" idman oyunları təşkil olunurdu. Voleybolçu qızlar da həmişə uğurlar əldə edirdi. Onlar 1986-cı ildə 1970-1971-ci il təvəllüdü qızlar arasında keçirilən Respublika çempionatında Azərbaycan çempionu adına layiq görülmüşdülər.

Sağlamlıq məktəbində yerləşən idman qurğularında isə dzüdoçular, güləşçilər, pəhləvanlar fəaliyyət göstərirdilər.

Biz əzəli Azərbaycan torpağı olan Şuşanı geri qaytarmayınca bu gözəllikləri seyr edə bilməyəcəyik. Bir təskinliyimiz də odur ki, doğma Şuşamızla qovuşacağımız vaxta çox qalmamışıdır. Biz neçə illərdir ki, həsrətini çəkdiyimiz o dağlar gözəli ilə yenidən görüşəcək, ona ürəyimiz istədiyi qədər nəğmələr qoşacağıq.

## **ŞUŞANIN ERMƏNİLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI**

1992-ci il mayın 8-nə keçən gecə erməni birləşmələri Şuşa şəhərinin işğalı ilə başa çatan əməliyyat keçirdi. Erməni hərbi birləşmələri keçmiş sovet ordusunun 366-cı alayının 40 zirehli texnikasının bilavasitə iştirakı və köməyi ilə səhər saat 6-dək şəhəri kütləvi şəkildə artilleriya atəsinə tutdu. Uzun sürən artilleriya atəşindən sonra düşmənin minə yaxın əsgəri üç tərəfdən şəhərə hücumla keçdi və Şuşa işğal edildi.

Şuşanın işğalı ilə faktiki olaraq ermənilər bütün Dağlıq Qarabağın ərazisini işğal etdilər. İşğal zamanı 200-ə yaxın insan qətlə yetirilib, 600 nəfər yaralanıb, 150 nəfər əlil olmuş, 552 körpə yetim qalmış, 20 mindən artıq əhali isə məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. İşğal nəticəsində 600 yaxın tarixi abidə, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsinin, 22 ümumtəhsil məktəbin, mədəni-maarif, kənd təsərrüfatı texnikumlarının, orta ixtisas musiqi məktəbinin, 8 mədəniyyət evinin, 14 klubun, 20 kitabxananın, 2 kinoteatrın, 3 muzeyin, turist bazasının, şərq musiqi alətləri fabriki və yüzlərlə digər mədəni abidələr dağıdılıb.

## **ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCANA QARŞI İŞĞALÇILIQ SIYASƏTİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ**

Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisi və onun ətrafındakı 7 inzibati rayonu işğal altına düşmüşdür.

1988-1993-cü illərdə işğal edilmiş Azərbaycan əraziləri:

- Dağlıq Qarabağ: işğal tarixi – 1988-1993-cü illər, ərazisi 4400 km<sup>2</sup>. (Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut);
- Laçın rayonu: işğal tarixi - 18 may 1992-ci il, ərazisi – 1875 km<sup>2</sup>;
- Kəlbəcər rayonu: işğal tarixi - 2 aprel 1993-cü il, ərazisi - 1936 km<sup>2</sup>;
- Ağdam rayonu: işğal tarixi - 23 iyul 1993-cü il, ərazisi - 1154 km<sup>2</sup>;
- Cəbrayıl rayonu: işğal tarixi - 23 avqust 1993-cü il, ərazisi - 1050 km<sup>2</sup>;
- Füzuli rayonu: işğal tarixi - 23 avqust 1993-cü il, ərazisi - 1112 km<sup>2</sup>;
- Qubadlı rayonu: işğal tarixi - 31 avqust 1993-cü il, ərazisi - 826 km<sup>2</sup>;
- Zəngilan rayonu: işğal tarixi - 30 oktyabr 1993-cü il, ərazisi - 707 km<sup>2</sup>.

Beləliklə, Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazilərinin 20 faizi işğal edilmiş, 20 mindən çox insan qətlə yetirilmiş, 50 mindən artıq adam yaralanmış və şikəst olmuşdur. Bir milyondan artıq insan 10 ildən çoxdur ki, qaçqın və məcburi köçkün şəraitində yaşayaraq Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin qurbanı olmuş, elementar insan haqlarından məhrum edilmişdir.

Rəsmi məlumatlara görə, I Qarabağ müharibəsi zamanı 4471 nəfər itkin düşüb. Onların 3591 nəfəri hərbi, 880 nəfəri mülki şəxslərdir. Mülki şəxslərin 51 nəfəri uşaq (17 nəfər azyaşlı qız), 384 nəfəri yaşlılardır (175 nəfər qadın).

451 nəfərin erməni əsir və girovluğunda amansızcasına qətlə yetirildiyi müəyyən edilmişdir. Onların 365 nəfəri kişi, 86 nəfəri qadınlardır.

Ermənilər əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani, amansız rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırırlar.

İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi talan edilmiş, yandırılmış və dağıdılmış, 6 min sənaye, kənd təsərrüfatı müəssisəsi və digər obyektlər məhv edilmiş, ümumi yaşayış sahəsi 9 mln m<sup>2</sup>-dən artıq olan 150 min yaşayış binası dağıdılmış, 4366 sosial mədəni obyekt, eyni zamanda 695 tibb ocağı məhv edilmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsi, su təsərrüfatı, hidrotexniki qurğular, bütün nəqliyyat və kommunikasiya xətləri tam sıradan çıxarılmışdır. Dağıntılar nəticəsində iqtisadiyata 60 milyard ABŞ dollarından artıq ziyan dəymişdir.

Hərbi təcavüz zamanı ələ keçirilmiş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 mindən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır. Belə ki, Kəlbəcər tarix diyarşunaslıq muzeyi yerlə yeksan olunduqdan sonra muzeyin ekspozisiyasına daxil olan nadir qızıl və gümüş zinyət əşyaları, ötən əsrlərdə toxunmuş xalçalar Ermənistanı daşınmışdır. Şuşadakı tarix muzeyinin, Ağdamdakı çörək muzeyinin, Zəngilandakı Daş Abidələr muzeyinin də taleyi belə olmuşdur. Oğurlanmış və məhv edilmiş bu tarixi-mədəni sərvətlərin dəyərini müəyyənləşdirmək, pulla qiymətləndirmək mümkün deyildir. Bir sözlə, Ermənistan Respublikası «Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında» Haaqa Konvensiyasının və «Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında» Paris Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla məşğuldur.

12 may 1994-cü ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs haqqında razılıq əldə olunub və indiyədək də tərəflər arasında sülh danışıqları davam etdirilir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün üç ölkə - ABŞ, Rusiya və Fransa təmsilçilərinin həmsədrliyi ilə ATƏT-in Minsk Qrupu vasitəçilik edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün tanınmasına və işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qeyd-şərtsiz azad edilməsi tələblərinə baxmayaraq, Ermənistan Respublikası bu gün də işğalçılıq siyasətini davam etdirir.

*Nəşrdə “Heydər Əliyev Fondu”nun, “Dəyərlər”AIN və “Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası”nın materiallarından istifadə olunmuşdur.*

# ШУША

*- ДРЕВНИЙ КРАЙ  
АЗЕРБАЙДЖАНА*



## НАСЕЛЕНИЕ ДРЕВНЕГО ГОРОДА ШУША

Своеобразное место в истории Азербайджана принадлежит городу Шуша, находящемуся в настоящее время под армянской оккупацией. Основание города связано с именем основоположника Карабахского ханства Панахали хана. Политическая раздробленность на Южном Кавказе, создавшаяся после убийства в 1747 году Надир шаха, вынуждала Панахали хана с целью обеспечения своей безопасности построить замок с большими оборонительными возможностями. С этой целью он построил в 1748 году замок Баят, а в 1752 году – замок Шахбулаг. Но ни один из этих замков не был способен обеспечить безопасность ханства в обстоятельствах беспрерывно продолжающихся междоусобных войн. Панахали хан решил построить новый, более надежный замок, который был бы недоступным для врага: «Нам надо построить между горами и в непроходимом месте такой вечный и несокрушимый замок, чтоб даже сильнейший враг не смог окружить его» (6, стр. 112). Горное плато, находящееся на высоте 1300-1600 метров над уровнем моря и окруженное с трех сторон обрывистыми скалами, полностью отвечало этим требованиям. Панахали хан, понимающий выгоднейшее военно-стратегическое значение избранной местности, в 1754 году издал приказ о начинании строительства нового замка. После завершения необходимых работ для безопасной жизни, в 1756 году столица Карабахского ханства была переселена сюда. В первых годах новый замок был назван по имени его создателя Панахабадом, а позднее – Шушой.

Армяне, оккупировавшие один из самых красивейших уголков Азербайджана – Карабах, в том числе и Шушу, стараются завуалировать свою захватническую политику путем фальсификации исторических фактов, принимают попытки выдать Шушу как «колыбель армянской культуры». Исторические факты же показывают полную ложность высказываний армянских «специалистов». Чтоб убедиться в этом, достаточно вникнуть в названия кварталов и улиц, отражающие в себе историю создания и развития города, а также в национальный состав его населения.

Анализ существующих материалов показывает, что формирование Шуши как города прошло через три этапа. На первом этапе, охватывающем период правления Панахали хана, был выстроен самый древний квартал города – квартал «Тебризли». Этот квартал, известный до ликвидации ханства данным названием, в последствии в связи с рельефом города был переименован в «Ашагы мяхялля» («Нижний квартал»). Этот первый квартал Шуши состоял из названных ниже улиц: Чухур, Гурдлар, Джулфа Сеидли, Гуюлар, Гаджи Юсифли, Дордляр гурду, Дорд чинар и Чел гала (2, стр. 277).

Второй этап формирования Шуши как города приходится во времена правления Ибрахимхалил хана (1763-1806). На данном этапе был сформирован квартал по названию «Юхары мяхялля» («Верхний квартал»). В отличие от благоприятного для градостроительства месторасположения «Ашагы мяхялля», территория этого квартала являлась сравнительно горной и была покрыта густым лесом. Именно поэтому по ходу возникновения потребности территория очищалась от леса, и на его месте прокладывались улицы. В квартале «Юхары мяхялля», формировавшемся примерно за срок в 40 лет, было проложено 8 улиц. Теми улицами были нижеследующие: Ханлыг, Саатлы, Ке-чарли, Мамайы, Ходжа Марджанлы, Демирчи, Хамам габагы, Тязя.

Строительство третьего квартала города, называемого «Газанчалы» и возводимого на горной территории, было начато после оккупации Карабахского ханства Россией в 1805 году и продолжалось в течении всего XIX века. Этот квартал, состоящий из двенадцати улиц, являлся самым многонаселенным кварталом Шуши. Мирза Юсиф Карабаги упоминает названия улиц этого квартала, такие как Мехрили, Газанчалы, Гюляберд, Дерё, Баглар и другие (7, стр. 38).

В пору новооснования Шуша была маленьким населенным пунктом, где проживало всего 162 семей. Из архивных документов, составленных русскими чиновниками в начале XIX века, становится ясным, что все эти семьи были азербайджанскими (10, стр. 4-5). Это говорит о том, что основу Шуши положили азербайджанцы и в первые времена здесь проживали только азербайджанцы. В последующее время численность проживающего в городе населения быстро возрос за счет переселившихся из других магалов Карабахского ханства людей. Обладание очень выгодной позицией с одной стороны и превращение в центр Карабахского ханства с другой стороны делали город Шушу слишком привлекательным для проживающего в окрестностях населения. Приобретенные материалы показывают, что в конце XVIII-начале XIX веков здесь проживало свыше 2 тысяч семей (3, стр. 50). Если учесть, что каждая семья состояла примерно из 5 человек, то можно определить, что в указанное время в Шуше проживало свыше 10-тысячное население. Основную часть этого населения составляли переселившиеся из магалов Карабахского ханства – Демирчигасанлы, Кябирли, Дизаг Джаваншир, Отузики, Ийирмидорд и Хачын.

Среди переселившихся в Шушу в конце XVIII-начале XIX веков людей было также албанское по происхождению население, григорианизированное и арменизированное, попавшись в период средних веков под влияние армянской церкви. Основную их часть составляли пришельцы из Тативского, Хачынского и Дизагского магалов Карабахского ханства. Но по результатам подсчетов, проведенных нами на основе материалов под названием «Описание Карабахского края», становится ясным, что это население составляло лишь 27 % всего населения, проживающего в Шуше (10, стр. 13-18).



Статистические сведения, относящиеся к началу XIX века, показывают, что христианское население составляло малую часть не только в Шуше, а во всем Карабахском ханстве. Из статистических данных, относящихся к 1823 году, становится ясным, что из 20.035 семей, проживающих в то время в Карабахском ханстве, 15.729 составляли азербайджанские семьи, а 4.366 – христианские.

Как видно, до начала XIX века абсолютное большинство населения, проживающего в Карабахе, в том числе и Шуше, составляли азербайджанцы. Завершение процесса арменизации христианского населения албанского происхождения и быстрый рост числа армян произошли после подписанных Россией в 1828 году с Ираном Туркменчайского и в 1829 году с Османской Турцией Адрианопольского договоров. Завершившая оккупацию Южного Кавказа царская Россия решила использовать армян для подкрепления своих здешних позиций. На основе условий данных договоров было начато переселение армян из Ирана и Османской Турции на Южный Кавказ, а в основном, на исторические земли Азербайджана. По официальным данным только в 1828-1830 годах на Южный Кавказ было переселено Россией 40 тысяч иранских и 84 тысяч турецких армян (13, стр. 47).

Переселение армян на Южный Кавказ после этого приняло необратимый характер и постепенно усилилось. Именно и результатом этого массового переселения явилось то, что за прошедшие 80 лет после заключения Туркменчайского договора численность армян на Южном Кавказе увеличилась примерно в 4,5 раза. Русский кавказовед Н.Шавров писал, что из проживающих на Южном Кавказе в начале XX века 1,3 миллиона армян 1 миллион являются пришельцами (13, стр.64).

Агрессорская и насильственно христианизаторская политика, осуществляемая Россией на Южном Кавказе, серьезно повлияла как на статус, так и на демографическое положение города Шуша. После упразднения в 1822 году Карабахского ханства, город превратился в центр сначала новообразованного Карабахского края, а с 1840 года – уезда Шуша.

Политическая стабильность, возникшая в Азербайджане после подписания Туркменчайского договора, привела также к увеличению численности населения в Шуше. Увеличение требования на рабочую силу в связи с зарождением фабрично-заводского производства начиная с 70-ых годов XIX века заметно также ускорило прирост населения города. По сравнению с началом XIX века, численность населения в Шуше, увеличившись в 2,5 раза, составляла в конце века 25.881 человек. В начале же XX века этот прирост пошел еще быстрее, и численность населения города в 1917 году дошла до 43.869 человека (12, стр. 49-50).

Но наблюдаемый этот прирост населения в Шуше никак не происходил за счет азербайджанцев, которые являлись коренными жителями города. Политика переселения, осуществляемая русским царизмом, привела к нарушению существующего здесь до этого этнического баланса и быстрому росту численности армян. Достаточно только показать, что, несмотря на то, что общая численность населения в Шуше возросла с 25.881 человека в 1897 году до 42.568 человека в 1913 году, численность азербайджанцев (10 тысяч человек) осталась фактически неизменной. В конце XIX-начале XX веков механический прирост населения в городе превысил естественный прирост за счет армян-переселенцев. Так, из прироста населения на 23.924 человека, образовавшегося здесь с 1870-го по 1917-ый год, прирост на 9.400 человека происходил за счет естественного прироста, тогда как прирост на 14.524 человека был за счет механического увеличения, вернее, приходил на долю беженцев-армян.

Армяне, добившиеся численного перевеса в Шуше под покровительством царского правительства, с помощью последнего начали давить на азербайджанцев – коренных жителей города. 16 августа 1905 года вооруженные до зубов армяне начали наступление на азербайджанцев. Особые зверства они осуществили в отношении большого количества азербайджанского населения, проживающего в магалах Кочарли и Халфали. На этот раз им помогали и русские. М.С.Ордубади пишет, что 12 июня 1906 года «начали наступление на мусульман с одной стороны казачьи отряды и пехотные русские войска, с другой – собранные с окрестности армяне в количестве примерно 10 тысяч человек, а с третьей – армянские роты, оставленные под строем в городе еще до войны, а также разбойники. В течение пяти дней все мусульманские дома, граничащие с армянскими (кварталами), были сожжены и разгромлены пушечными ударами» (8, стр. 61).

Установление советской власти в Азербайджане в 1920 году не принесло спокойствия Карабаху, в том числе и Шуше. Армяне, ставшие хозяевами руководящих должностей в Нагорном Карабахе, с протекцией советского руководства высшего чина, претворяли теперь в жизнь свою коварную политику под предлогом «классовой борьбы», вели политику геноцида и депортации, в полном смысле этих слов, против азербайджанского населения региона. В 1920-1922 годах сотни азербайджанских жителей Шуши были арестованы по подстрекательству армян, расстреляны и подвергнуты преследованиям. Многие беки города были расстреляны перед глазами населения. Значительное количество азербайджанских семей видели единственный путь спасения от армянских преследований в оставлении Шуши и перебежке в Иран и Турцию. Осуществляемые эти репрессии стали причиной еще большего уменьшения численности азербайджанцев в городе (4, стр. 64-66).

Административный статус города Шуша за период советской власти несколько раз подвергался изменениям. На основании постановления пленума Кавказского бюро ЦК РК(б)П от 5 июля 1921 года Шуша была предопределена в качестве центра новообразованной Нагорно-Карабахской Автономной Области. Но при осуществлении этого постановления 7 июля 1923 года центром Нагорно-Карабахской Автономной Области была избрана не Шуша, а Ханкенди. Видно армяне, понимавшие, что осуществление коварных планов, подготовленных ими против Азербайджана, из Шуши будет не так-то легко, предприняли такой шаг. А город Шуша был включен в состав Нагорно-Карабахской Автономной Области по особому постановлению заседания Президиума ЦК АК(б)П от 16 июля 1923

года. Город стал центром одноименного района и состоящей из 12 сел Малыбейлинской волости. Этим же Шуша была лишена выполняемого ею в течение 170 лет статуса – статуса центра всего Карабаха (5, стр. 48-51).

Лишение статуса административного центра оказало серьезное влияние на последующую жизнь Шуши. В результате равнодушного отношения руководства республики и области город начал терять свой прежний облик и славу. Долгое время здесь не только не проводились строительно-благоустроительные работы, а наоборот, были зверски разорены некоторые историко-архитектурные памятники. Железы, рамы комплекса, состоящего из дворца, гарема, стойла, бани и укрытий для войск и построенного Ибрагимхалил ханом в «Хазина гая», были извлечены и похищены в годы II Мировой войны, а здания, постепенно разрушившись, приведены в непригодное состояние. Разрушение историко-архитектурных памятников Шуши продолжалось и в последующие годы.

Одним из самых значительных ударов по городу Шуша стало его лишение, хотя и временное, статуса районного центра. Армянское руководство НКАО использовало против Шуши факт осуществления политики укрупнения районов по инициативе главы советского государства Н.С.Хрущева. 4 января 1963 года Шушинский район был упразднен и смешан в состав Степанакертского района. Только после отстранения Н.С.Хрущева от власти, 6 января 1965 года районный статус Шуши был снова восстановлен (5, стр. 69-70).

Неродное отношение, проявляемое к городу Шуше в период советской власти, оказало серьезное влияние на количество и национальный состав населения города. В Шуше, в свое время одном из крупных и благоустроенных городов Азербайджана, примерно в течение 50 лет численность населения уменьшилась более чем в 3 раза. Так, в 1970 году в городе насчитывалось всего 13.664 человека, тогда как в 1917 году здесь проживало 43.869 человек. За время советской власти серьезным изменениям подвергся и национальный состав населения, проживающего в Шуше. Лишение Шуши статуса центра Карабаха, прохладное отношение, проявляемое к городу в течение долгого времени привел к тому, что армяне, помещенные здесь в пору политики переселения царского правительства, постепенно начали покидать его. Среди населения в 13.664 человека в 1970 году армяне составляли всего 3577 человека. В последующих годах эта тенденция еще более усилилась. Из населения в 20.579 человек, проживающего в Шуше, всего 1.377 человека были армянами (2, стр. 210).

Повторное оживление города Шуша стало возможным только после назначения Г.Алиева руководителем Азербайджана в 1969 году. Новый руководитель республики предпринял в первую очередь меры по предотвращению разрушения историко-архитектурных памятников города. По его инициативе Совет Министров Азербайджанской ССР в августе 1977 года принял постановление «Об объявлении историко-архитектурным заповедником исторической части города Шуша». Была осуществлена также немалая работа по оживлению социально-экономической и культурной жизни города. Была сдана в использование единственная в Азербайджане фабрика Восточных Национальных музыкальных инструментов, где производились тар, каманча, уд, барабан и другие музыкальные инструменты.

По инициативе Г.Алиева были созданы дома-музеи корифеев культуры и искусства Азербайджана У.Гаджибекова, Бюльбюля, Х.Натаван, М.М.Навваба. В январе 1982 года был открыт мавзолей М.П.Вагифа. Это красивейшее произведение искусства с высотой в 20 метров было разукрашено тонким и рисуночным орнаментом, он был покрыт красноватым местным мрамором.

Но эти мирные созидательные дела, начатые в Шуше, не продолжились долго. Город был жестоко разрушен со стороны армянских вандалов во время его оккупации 8 мая 1992 года. Шуша, находящаяся в настоящее время под армянской оккупацией, с нетерпением ждет дня своего освобождения.

*Джамал Мустафаев*  
*доктор исторических наук, профессор*

### ***Использованная литература:***

1. Бахарлы. Ахвалати Карабах. //Карабахнамелер. Книга II, Баку, 1991
2. Боран Азиз. Ходжалинский геноцид. Баку, 2008
3. Алиев Ф.М. Города Северного Азербайджана. Баку, 1960
4. Иманов Р.Д. Покушение на территориальную целостность Азербайджана – выдуманная Нагорно-Карабахская Автономная Область. Баку, 2005
5. Махмудов Я. Шукюров К. Карабах. Реальная история, факты и документы. Баку, 2005
6. Мирза Джамал Карабахи. История Карабаха. // Карабахнамелер. Книга I, Баку, 1989
7. Мирза Юсиф Карабахи. Тарихи-сафи // Карабахнамелер. Книга II, Баку, 1991
8. Ордубади М.С. Кровавые годы. Баку. 1991
9. Кавказский календарь на 1914 г. Тбилиси, 1913
10. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главнокомандующего в Грузии Ермолова. Тбилиси, 1866
11. Первая всеобщая перепись населения российской империи. 1897 г. Елизаветпольская губерния. СПб., 1904
12. Садыхова Г. История города Шуши. Баку, 2004
13. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани иногородцам. СПб., 1911

## **ИСТОРИЧЕСКИЕ И АРХИТЕКТУРЫ ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ ШУШИ**

1. Крепостная стена (протяженность 8 км)
2. Башни, построенные на крепостных стенах (17 штук)
3. 17 кварталов в древнем стиле
4. 17 мечетей
5. 17 родников
6. 17 бань
7. Родник Мейдан
8. Родник Иса
9. Родник Сахсы
10. Галерея Туршсу
11. Карвансарай (4 штук)
12. Мост Шахлыг
13. Гянджинские ворота
14. Кладбище Мирза Гасана
15. Родник Шор
16. Кладбище Мирфасех
17. Базар Раста
18. Площадь Торпаг
19. Караван-сарай Корун в Зарыслыда
20. Мост в Тезе мехелле
21. Памятник У.Гаджибекову
22. Бюст Бюльбюля
23. Бюст Г.Гаджибекова
24. Джыдыр дюзю
25. Лес Топхана
26. Башня Агабеюк Ханым
27. Школа для девочек в малыбейли
28. Мучная мельница
29. Сад Кебле Шахрияра
30. Сад Мирфасеха
31. Пещера «Хазрет Али»
32. Гызыл гая
33. Родник Сякили
34. Булаг Готур
35. Сад Шамиля
36. Грушевый сад Гаджиев
37. Крепость Агабеим Аги
38. Дворцовый комплекс Бахмана Мирза Гаджара
39. Дворец Бахмана Мирзы
40. Баня «Баб», построенная Бахманом Мирза Гаджаром
41. Комплекс мавзолеев Гаджаров
42. Дворец Гулам Шаха
43. Дворец Асад бека
44. Дворец Мамай Бека
45. Базар Шейтана
46. Легендарная крепость Лейли
47. «Шефа Оджагы» с двумя минаретами в поселке Чухур
48. Дворец Мухаммеда Гасана Аги
49. Комплекс Диван Карабахского ханства
50. «Хазрет Аббас Шефа Оджагы»
51. Комплекс каменных лестниц
52. Имущество Кази Гарабаша
53. Родник Шуша-Овдан
54. Дом поэзии Вагифа
55. Мавзолей М.П.Вагифа
56. Здание, в котором преподавал М.П.Вагиф

57. Бюст М.П.Вагифа
58. Дом М.П.Вагифа
59. Дворец Хан гызы Хуршида Бану Натаван
60. Комплекс родников Хан гызы Хуршида Бану Натаван
61. Бюст Х.Б.Натаван
62. «Гарама», построенный Х.Б.Натаван
63. Тюрьма, построенная Х.Б.Натаван
64. Мечеть Ашагы Гевхар Ага
65. Мечеит Юхары Гевхар Ага
66. Мечеть Малыбейли
67. Мечеть Гайбалы
68. Мечеть Шырлан
69. Албанская церковь
70. Русская церковь
71. Имушество Гаджи Гулама
72. Имушество М.М.Навваба
73. Мемориальный комплекс М.М. Навваба
74. Имушество Наджафгулу Аги
75. Дом Ага-Абдуррахим Аги
76. Имушество Гаджи Башира
77. Имушество Джаббара Гарягды оглы
78. Имушество Мирза Гусейна
79. Имушество Миралибека
80. Имушество Сеида Меджида
81. Имушество Калба Ширина
82. Имушество Епанник Гара Зейнала
83. Имушество Фарзалы бека
84. Имушество Аллахверянли Кебла Ширина
85. Дом Кал Гасана в поселке Чухур
86. Дом Хаятлылар Мехди в новом поселке
87. Дом ребенка Курда в поселке Чухур
88. Имушество Мешади Гахрамана
89. Дом Мешади Теймура в поселке Гуйруг
90. Комплекс домов Мехмандаровых
91. Дом Зехраббековых
92. Имушество Ибрагим хана
93. Замок Садыгджана
94. Дом Улуг бека
95. Имушество Садыг бека в поселке Гуйруг
96. Дом Джалал бека
97. Имушество Наджаф бек Везирова
98. Имушество Фирудин бека Кечарли
99. Имушество Сулемана Сани Ахундова
100. Дом Исмаил бека
101. Имушество Мешади Ширина
102. Имушество Герафа Аскерова
103. Имушество Агамировых
104. Имушество Гуси Гаджиева
105. Бюст Гуси Гаджиева
106. Дом Кебла Гусейна
107. Имушество Юсифа Везира Чеменземинли
108. Имушество Мир Гасана Везирова
109. Имушество Гарашовых
110. Имушество Гусейна Гаибова
111. Дом, в котором проживал Г.Б.Закир
112. Надгробный памятник Г.Б.Закира
113. Имушество Гаджи Дадаша
114. Дом Абдуррагим бек Хагвердиева
115. Дворец Гаджи Шюкюра
116. Имушество Гадимовых
117. Дом-музей У.Гаджибекова
118. Дом-музей Бюльбюля

119. Музей ковров
120. Картинная галерея
121. Музей Истории-Краеведения
122. Государственный Музей истории Карабаха
123. Здание первого Реального училища в Азербайджане
124. Зеленая аптека
125. Дом культуры
126. Серебряная и бронзовая посуда в огромном количестве
127. Комплекс медресе, построенный Ибрагим Халил ханом в 1801 году (во дворе мечети Гевхара Аги)
128. Комплекс мавзолеев визиря Карабахского ханства Мирзы Джамал бека Джаваншира и его семьи
129. Каменные надгробья, являющиеся памятью истории

**Примечание:** Как отмечено выше, в городе было 17 кварталов, в каждом поселке были свои мечети, родники и бани.

### **НАЗВАНИЯ КВАРТАЛОВ:**

1. Урудлар
2. Сеидли
3. Джульфалар
4. Гуйулуг
5. Чухур
6. Гаджи Юсифли
7. Дердлер Гурду
8. Дерд Чинар
9. Чел Гала
10. Кечарли
11. Мамайы
12. Мердинли
13. Саатлы
14. Демирчилер
15. Хамагабагы
16. Тезе мехелле
17. Ходжамирджанлы

По полученным сведениям, все исторические, культурные, архитектурные памятники и места религиозных верований в Шуше были уничтожены вооруженными армянскими бандформированиями.

### **РОЛЬ ШУШИ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА**

Шуша – колыбель нашей культуры – обладающая прелестной природой, принадлежащая древнему краю, стране огней Азербайджану, несмотря на то, что переживает сегодня черные страницы своей истории, ее сазистый, словесный, песенный глас, идущий с веков, остается в памяти народной.

Эта земля, вырастившая ашугов, певцов, поэтов, являлась родиной многих видных личностей, знакомивших мир с богатой культурой нашего народа.

### **О ВЫДАЮЩИХСЯ ЛИЧНОСТЯХ ШУШИ**

Шуша является одним из центров культуры Азербайджана. Этот город является Родиной известных литераторов, поэтов, выдающихся композиторов, ханенде.

Один из основоположников литературного сатирического течения и критического реализма в азербайджанской литературе Гасым бек Закир (1784-1857) родился в Шуше. Один из талантов Шуши Хуршид Бану Бейим (На-

таван) (1830-1897) - выдающаяся поэтесса XIX века. Она была известна в Карабахе под именем "Хан гызы". Натаван была и поэтессой, и художницей.

Один из передовых личностей XIX века Мир Мовсум навваб (183301918) родился в Шуше. Он был поэтом, художником, музыковедом, астрономом, писарем, плотником, химиком, математиком и гипнотизером.

Выходцем из Шуши является также один из известных мастеров XIX века, выдающийся представитель азербайджанской литературы Наджаф бек Везиров (1854-1926). Н.Везиров был известен как реалист, основоположник жанра трагедии, талантливый публицист и первый фельетонист.

Большая роль в развитии культуры, и в особенности искусства в городе Шуше принадлежит Абдурагим бек Хагвердиеву (1870-1933). Хагвердиев, продолжавший традиции М.Ф.Ахундова, Н.Везирова, известен в истории нашей культуры и как талантливый драматург, прозаик, режиссер и выдающийся ученый.

Одним из литераторов, имеющий свое место в литературе Азербайджана своими интересными повестями и историческими романами, был Юсиф Везир Чменземинли (1887-1943).

Фирудин бей Ахмедага оглы Кечарли (1863-1920) родился в Шуше. Он - выдающийся представитель критики и литературоведения. Фирудин бек долгие годы занимался историей азербайджанской литературы, написал крупное произведение "Литература азербайджанских тюрок".

Наджаф бек Везиров (1868-1916), известный в начале XX века как выдающийся журналист и писатель, родился в Шуше. Везиров в течение 30 лет работал в области журналистики.

Выходцем из Шуши был также известный врач и общественный деятель Керим бек Мехмандаров. С его помощью и по его инициативе в 1912 году в Шуше была открыта первая русско-мусульманская женская школа в Шуше.

В истории Шуши с уважением вспоминаются имена Гевхара Аги, Хуршида Бану Натавана, Агабейм Аги, Фатмы ханум Камире, Лейлы ханум. Хамда ханум Джаваншир (1873-1955) была из рода Ибрагим хана, дочерью Карабахского историка Ахмед бека Джаваншира, Мирзы Джалила (Молла Насреддина). Самое ценное ее произведение - "Мои воспоминания о Мирзе Джалиле".

Одной из талантливых женщин, вышедших из Шуши является известный деятель науки, первая женщина-ученый Азербайджана Валида Хасполлад кызы Тутаюк (1914-1980). Доктор биологических наук, заслуженный деятель науки Азербайджана, профессор, член НАНА Валида ханум работала на должности директора Института Ботаники Республики.

Один из деятелей просвещения Азербайджана Бадал бек Башир оглы Бадалбеков (1875-1932) родился в Шуше. Джафар Джаббарлы, Мехди Мамедов и многие другие были его учениками.

Народные артисты Афрасияб Бадалбейли, Шамси Бадалбейли были его сыновьями, Фархад Бадалбейли - внуком Бадал бека Бадалбекова.

Выходец из Шуши Ахмед бек Агаев (1869-1939) является одним из идеологов, сыгравших большую роль в истории национальной борьбы Азербайджана. Ахмед бек, известный в тюркском мире как "Ахмед бек Агаоглы", 50 лет своей жизни занимался публицистикой и журналистикой.

Со II половины XVIII века Шуша превращается в центр музыки, тем самым послужила развитию азербайджанской музыки. Известные на Востоке своими прекрасными голосами и деятельностью Гаджи Гуси, Мешади Иси, Кештазы Хашим, Абдулбаги Зюлалов (Бюльбюльджан), Джаббар Гарягдыоглы, Мешади Мухаммед Фарзалиев, Кечачи оглы Мухаммед, Сегах Ислам, Забул Гасым, Малыбейли Гамид, Муса Шушинский, Муталим Муталлимов, Рашид Бейбутов, Гадир Рустамов и многие другие были родом из Шуши.

Начало нового периода в музыкальной культуре Азербайджана связано с именем "солнца" восточной музыки Узеира Гаджибекова (1885-1948). Узеир бек был великим композитором, основоположником оперной музыки в Азербайджане, журналистом, выдающимся драматургом, талантливым музыковедом.

В связи с развитием ханенде в Шуше творили люди, прекрасно исполняющие на каманче и гармонии. Среди них самым известными были тарист Садыгджан, Мешади Зейнал, Мешади Джамиль Амиров, Гурбан Пиримов и другие.

Шуша известна как Родина всемирно известных композиторов. Фикрет Амиров, Зульфигар Гаджибеков, Ниязи, Афрасияб Бадалбейли, Солтан Гаджибеков, Ашраф Аббасов, Закир Багиров, Сулейман Алескерев и многие другие свои юношеские годы провели в "Гыз гаясы", "Юч мых", "Джыдыр дюзю", "Чанаккале".

Исследователь азербайджанской музыки, выдающийся музыковед Фиридун Шушинский также родился в Шуше. Выходцем из Шуши является также выдающийся деятель искусства Мехди Мамедов (1918-1985). Он является автором ряда произведений о национальной драматургии, теории искусства, эстетике.

Яркая звезда Азербайджанского театра Барат Хабиб гызы Шекинская родилась в 1914 году в Шуше.

Шуша известна также как Родина выдающихся архитекторов, писарей, талантливых художников. Из современных шушинских художников можно указать Летифа Керимова, Джалала Гарягды, Амира Гаджиева, Надира Абдурахманова, Тогрула Нариманбекова. Среди этих художников имя и деятельность Летифа Керимова занимает особое место. Велики заслуги Летифа Керимова в создании в Азербайджане новых ковровых орнаментов и сюжетных ковров.

Один из выдающихся военных деятелей Азербайджанской армии, генерал Мехмандаров родился в 1856 году в Шуше - в семье Мехмандаровых. Самед бек был первым военным министром в период Азербайджанской Демократической Республики.

Выходцем из Шуши является также выдающийся полководец, герой Сталинграда, генерал Ягуб Аллахгулу оглы Гулиев.

Храбрый сын Азербайджана Аслан Фархад оглы Везиров родился в 1910 году в Шуше.

Герой Советского Союза, майор Халил Мамедов (1916-1989) - также был из Шуши.

Доктор физико-математических наук, профессор, действительный член НАНА, лауреат Государственной премии Джалал Эйваз оглы Аллахвердиев родился в 1929 году в Шуше.

Доктор исторических наук, профессор, лауреат государственной премии Азербайджанской ССР Джамиль Бахадур оглы Гулиев родился в 1927 году в Шуше.

Народная артистка Азербайджанской ССР, Сурая Садраддин гызы Гаджар, награжденная орденом "Знак чета", родилась в 1910 году в Шуше.

Доктор химических наук, профессор, член-корреспондент АН Азербайджанской ССР Рустам Хабиб оглы родился в 1920 году в Шуше.

## ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ШУШЕ

Богатое музыкальное искусство Азербайджана имеет многовековую историю развития. Первые сведения об этой музыке получены из ряда исторических памятников, обнаруженных при археологических раскопках, наскальных рисунков Гобустана (XVIII-III тысячелетия до н.э.) и Геми-Гая (III - I тысячелетия до н.э.). В эпосе "Китаби Деде Горгуд" (VII век), в произведениях Низами и Физули содержится богатая информация о музыкальной жизни средневековья, музыкальных жанрах и инструментах.

С конца XIX столетия в ряде городов Азербайджана организуются музыкальные меджлисы, общества, кружки (меджлис под руководством Махмуда Аги в Шемахе, меджлисы под руководством Харрата Гулу Магомед оглу и Мир Мохсуна Навваба в Шуше, меджлис под руководством Мешади Мелика Мансурова в Баку). В 80-е годы XIX столетия М.М.Навваб вместе с известным ханенде Гаджи Гуси учредил "Меджлис музыкантов", где обсуждались эстетические проблемы музыки, вопросы исполнительства и искусство мугама. В этом меджлисе принимали активное участие известные ханенде и сазенде - Мешади Джамиль Амиров, Ислам Абдуллаев, Сеид Шушинский, Садыхджан и др. Ученик Харрата Гулу Гаджи Гуси был одним из выдающихся представителей шушинской школы вокального искусства. Гаджи Гуси был знатоком мугамов, музыковедом и ученым, совершенствовал ряд мугамов, сам создал новые мугамы. Мирза Садыг Асад оглу (Садыгджан) был великим таристом XIX столетия. Именно он реконструировал прежний тар и стал создателем современного тара. Продолжателями этой школы были Мешади Зейнал, Мешади Джамиль Амиров, Ширин Ахундов, Гурбан Пиримов.

В мире есть ряд городов, где каждый камень, каждая крепость дышит музыкой. Именно такими городами являются Вена (Австрия), Неаполь (Италия), а также город Шуша - расположенный в Карабахском регионе Азербайджана. В народе есть даже поговорка: "В Шуше даже младенцы в пеленках плачут под мугам".

Шуша вполне заслуженно завоевала славу консерватории Кавказа. Яркие представители Шушинской консерватории на всех континентах мира достойно представляют и прославляют азербайджанскую музыку.

Шуша - Родина Мир Мохсуна Навваба, Харрата Гулу, Гаджи Гуси, Садыхджана, Мешади Иси, Абдулбаги Зулалова, Джаббара Гарягдыоглу, Кечачи оглу Мамеда, Мешади Мамеда Фарзалиева, Ислама Абдуллаева, Сеида Шушинского, Бюль-Бюля, Зюльфи Адыгезалова, Хана Шушинского, Мешади Джамилы Амирова, Гурбана Пиримова, композиторов Узеира Гаджибекова, Зульфугара Гаджибекова, Фикрета Амирова, Ниязи, Афрасияба Бадалбейли, Солтана Гаджибекова, Ашрафа Аббасова, Сулеймана Алескерова, выдающегося певца Рашида Бейбутова. И это далеко не полный перечень музыкантов - уроженцев Шуши.

В начале XX столетия, в условиях общественно-политического и культурного подъема Уз.Гаджибеков заложил основу современной азербайджанской профессиональной музыкальной культуры и создал синтез национального музыкального искусства с устными традициями и композиторского творчества, что и повлияло на усиление активного взаимодействия Восточной и Западной культур. Оперой У.Гаджибекова "Лейли и Меджнун", поставленной в 1908-ом году в театре Г.З.Тагиева была заложена основа не только азербайджанской оперы, а оперного искусства во всем мусульманском востоке. Выдающийся композитор стал основоположником жанра мугам-оперы. У.Гаджибеков хорошо понимал, что восприятие нового жанра будет сопровождаться с трудностями для азербайджанского слушателя, поэтому он обратился к поэме Физули "Лейли и Меджнун" и жанрам народной музыки (мугам, песня, танец) создал сценическое произведение, соответствующее настроению того периода, отвечающее нравственным потребностям своего народа.

У.Гаджибеков является также основателем жанра музыкальной комедии в Азербайджане. В своих музыкальных комедиях на социально-бытовые темы ("Муж и жена", 1910; "Не та, так эта", 1911; "Аршин мал алан", 1913) композитор исходил в основном из народных песен и танцевальной музыки. Особо прославилась его музыкальная комедия "Аршин мал алан" (спектакль был поставлен в 1913-ом году). Это произведение переведено на английский, немецкий, китайский, арабский, персидский, польский, украинский, белорусский, грузинский и др. языки (всего около 70 языков). Был поставлен на сценах 120 театров, в том числе в Москве, Стамбуле, Нью-Йорке, Париже, Лондоне, Тегеране, Каире, Пекине, Берлине, Варшаве, Софии, Будапеште, Бухаресте и во многих других горо-

дах, не однократно экранизировано (в 1916-1917 годах в Баку, в 30-е годы в США, в 1945 и 1960 годах в Советском Азербайджане). Исполнитель главной роли Рашид Бейбутов (1915-1988) во многом именно благодаря этому произведению завоевал мировую славу. Народный артист Р.Бейбутов был незаменимым исполнителем народных и композиторских песен, а также роли Балаша в опере Ф.Амирова "Севиль". Он также был основателем и руководителем Театра Песни.

У.Гаджибеков также создал оперу "Короглу" - монументальную эпопею народного героизма (государственная премия СССР, 1941). Роль Короглу в опере исполнил классический создатель этого образа Бюль-Бюль, тоже уроженец Шуши. Он выступал в этой роли более 400 раз.

В годы Великой Отечественной войны популярный песенный жанр прошел своеобразный путь развития в соответствии с требованиями того периода. В послевоенные годы национальная музыка переживает период нового подъема. Опера Ниязи "Хосров и Ширин" (1942), романсы У.Гаджибекова "Сенсиз" и "Севгили джанан" на слова Низами также являются плодами военных лет.

50-е годы знаменательны особым развитием симфонической музыки. Важные общественно политические темы этого времени находят свое выражение в симфонических произведениях Азербайджанских композиторов различного аспекта. Ф.Амиров известен в истории музыки как основатель уникального жанра симфонических мугамов. Этот композитор высокопрофессионально пользуясь ладовыми, тематическими и другими стилистическими особенностями мугамов добился развить их до уровня симфонии. В произведениях Ф. Амирова написанных в этот период явно ощущаются присущие его симфонизму яркость оркестровых красок, жанровое разнообразие и богатство образов.

В истории музыкальной культуры Азербайджана есть следы нескольких родов и фамилий, чьи имена оставили глубокий след. Среди этих фамилий особо выделяется фамилия Бейбудовых. Первооткрывателем «тропы» искусства этой фамилии является выдающийся представитель школы музыкального искусства Азербайджана Маджид Бейбудов (1873-1945). Необычный голос искусствоведа связан с тем, что он родился в Шуше, прозванной консерваторией Востока в Азербайджане. Богатая естественная среда, а также погода этого края не могли не сказаться на прекрасном голосе М.Бейбудова. Пейзаж природы, чистый воздух, чистая вода и т.п. – основные компоненты для полного использования всех возможностей голоса на нужном уровне. Благопристойным продолжателем этого рода является народный артист Азербайджана, искусный исполнитель народных ритмичных мелодий, мугамов и народных песен, всемирно-известный певец Рашид Бейбутов (1915-1988).

В первой половине XX века в мире музыкального театра Азербайджана имена Афрасиаба (1907-1976) Шамси (1911-1986) Бадальбейевых занимают особые места.

18 сентября 1940-года на сцену в театре оперы и балета был поставлен балет «Гыз галасы» (Девичья башня). Этим, автор балета Афрасиаб Бадальбей оглу Бадальбейли, проложил путь развитию первой в Азербайджане национальной школы балета. Афрасиаб Бадальбейли также известен как автор многих музыкальных произведений, нескольких балетов и либретт для дрампредставлений и общественной деятельностью – все это наследие выдающегося композитора, педагога, ученого, творившего для развития и процветания азербайджанской национальной музыки и музыкальной науки.

Создание и история современного развития театра музыкальной комедии тоже происходило в первой половине XX века. Управляющая должность новосозданного культурного очага было поручено Шамси Бадальбей оглы Бадальбейли. «Урек Чаланлар», «Гезун айдын», «Улдуз», «Дурна», «Гаджи Гара», «Хиджран» и конечно же «Аршин мал алан» и «Мешеди Ибад» а также мн. др. спектакли музыкальной комедии являются творческим наследием Шамси Бадальбейли.

Достойным продолжателем семьи Бадальбейли является талантливый пианист, лауреат Международных премий, народный артист, профессор Фархад Шамси оглы Бадальбейли (1947). Своим несравненным исполнением демонстрирующий действительность народного искусства Фархад Бадальбейли, является самым выдающимся представителем школы фортепиано.



## **ШУША БЫЛА ЗОНОЙ ОТДЫХА И ТУРИЗМА АЗЕРБАЙДЖАНА**

Шуша по составу, чистоте и лечебной значимости воздуха считается курортным городом. С этой точки зрения, город Шуша своими живописными местами, уголками отдыха славился не только в Азербайджане, но и далеко за его пределами.

Есть в горах Шуши цветок невиданной красоты. Даже иностранные ученые подтверждают, что ничего подобного нет ни в одном другом уголке земного шара. Называется это чудо хары-бюльбюль. Чашечка цветка имеет такое строение, будто на цветок сел соловей и так и застыл на нем. Другие находят его сходство с запеленатым младенцем. Этот эндемичный цветок не только красив, он еще полезен и лечит многие заболевания, поэтому использовался в народной медицине. К сожалению, во всем Азербайджане хары-бюльбюль больше нигде не встречается. И пока мы не возвратим Шушу, город, по праву являющийся истинно азербайджанским, нам не удастся насладиться счастьем лицезреть эту красоту...

В летние месяцы в зонах отдыха на природе отдыхало огромное количество людей. Пастбища Туршсу, родник Секили, Иса булагы, Юхары Дашалты (Шямилин булагы), легендарный Джыдыр дюзю, были любимыми местами местного населения и прибывших сюда гостей.

Туршсу был известен как зона отдыха и лечебный. Расположен в 40 км от Шуши - на дороге Лачин. Слева протекает река Дашалты. В летние месяцы из различных регионов республики на лечение приезжало сюда много людей. Туршсу славился лечебными ваннами.

В Шуше было очень много живописных мест. Одним из них был Юхары Дашалты. В народе это место называли сад Шамиля. Характерной особенностью этого места было то, что он был расположен на реке Дашалты, под горой Ючмых, где находился "Агзыйасты каха".

На самом деле, Шуша - это чудо, которое подарила нам природа. Этот город, богатый историческими памятниками, окружен горами, скалами.

Излюбленным местом туристов, прибывших в Шушу, который был всемирно известным курортным городом СССР, был отличающийся пленительной красотой "Джыдыр Дюзю".

Западная часть "Джыдыр дюзю" состоит из расположенных последовательно трех возвышенностей. Этим холмам дано название "Ючмых".

Туристы, отдыхающие в санаториях и домах отдыха, всегда выходили на прогулку в это место, и не могли скрывать своего удивления.

Одним из мест отдыха, как отметили, являлся "Джыдыр дюзю". Ежегодно в мае месяце здесь проводился фестиваль "Хары бюльбюль". Звуки музыки распространялись по всей округе. С одной стороны, свежий, воздух, запах цветов, а с другой - выступления силачей Шуши, соревнования храбрецов изумляли всех приходивших сюда зрителей.

Шушинцы проявляли большой интерес к спорту. В центре города находился маленькая площадка футбольной команды "Гала". Помимо этого, в спортивном комплексе, расположенном на "Джыдыр дюзю", ежегодно в весенние месяцы проводились футбольные состязания между функционирующими здесь учреждениями, предприятиями и организациями. В этом комплексе между школьниками организовывались спортивные игры на военно-патриотические темы. Девушки волейболисты всегда завоевывали победу. Они в 1986 году получили звание титул чемпионов Азербайджана между девушками 1970-1971 гг. рождения.

Мы не сможем любоваться этими красотами, пока не вернем исконно азербайджанскую землю Шушу. Утешением является то, что до возвращения родной Шуши осталось, не так много времени. Мы вновь сможем увидеть горную красавицу и сочиним ей бесчисленные песни.

## **ОККУПАЦИЯ ШУШИ АРМЯНАМИ**

В ночь на 8 мая 1992-года армянские бандформирования провели операцию, завершившееся оккупацией Шуши. До 6-часов утра армянские военные формирования при помощи и поддержке 40 бронитехник 366-го мотострелкового полка бывшего советского союза артиллерийским огнем обстреляли город. После длительного артобстрела вражеские войска, численностью до тысячи солдат перешли в наступление с трех сторон и оккупировали Шушу.

Оккупацией Шуши армяне завершили оккупацию Нагорного Карабаха. Во время оккупации было убито до 200 человек, более 600 ранено, 150 человек стали инвалидами, 552 ребенка стали сиротами, более 20 тыс. человек стали вынужденными переселенцами. В результате оккупации было уничтожено более 600 исторических памятников, 7 дошкольных учреждений, 22 общеобразовательных школ, хозяйственные и культурно-просветительские техникумы, 8 домов культуры, 14 клубов, 20 библиотек, 2 кинотеатра, 3 музея, туристическая база, фабрика восточных музыкальных инструментов и сотни др. культурных памятников.

## **ОККУПАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

В настоящее время в результате военной агрессии исконные территории Азербайджанской Республики Нагорный Карабах и прилегающие к нему 7 административных районов оккупированы Республикой Армения.

Территории Азербайджана, оккупированные в 1988–1993 гг.:

- Нагорный Карабах: дата оккупации – 1988–1993 гг., площадь – 4400 кв. км. (Шуша, Ханкенди, Ходжалы, Аскеран, Ходжавенд, Агдере, Гадрут);
- Лачынский район: дата оккупации - 18 мая 1992 г., площадь - 1875 кв.км.;
- Кельбаджарский район: дата оккупации - 2 апреля 1993 г., площадь - 1936 кв.км.
- Агдамский район: дата оккупации - 23 июля 1993 г., площадь - 1154 кв.км.;
- Джебрайлынский район: дата оккупации - 23 августа 1993 г., площадь - 1050 кв.км.;
- Физулинский район: дата оккупации - 23 августа 1993 г., площадь - 1112 кв.км.;
- Губадлынский район: дата оккупации - 31 августа 1993 г., площадь - 826 кв.км.;
- Зенгилянский район: дата оккупации - 30 октября 1993 г., площадь - 707 кв.км.

В результате военной агрессии со стороны Республики Армения оккупировано более 20% территории Азербайджана, убито более 20 тыс. человек, ранено и искалечено более 50 тыс. человек. Уже более 10 лет свыше 1 млн. человек, став жертвами проводимой Арменией против Азербайджана политики геноцида и этнической чистки, вот уже больше 10 лет живут в положении беженцев и вынужденных переселенцев, лишены элементарных прав человека.

По официальным данным, во время I Карабахской войны 4471 человек без вести пропало. Из них 3591 человек были военнослужащими, 880 человек из мирного населения. Из мирного населения 51 детей (17 малолетних девочек), 384 пожилых (175 женщин).

Было установлено, что 451 человек были жестоко убиты в армянском плену. Из них 365 мужчин, 86 женщин.

Армяне скрывают от международных организаций точное число военнопленных и заложников, жестоко с ними обращаются, рабски их эксплуатируют и унижают их.

В результате оккупации более 900 населенных пунктов разграблено, сожжено и разрушено, 6 тыс. промышленных, сельскохозяйственных предприятий и других объектов уничтожено, 150 тыс. жилых зданий общей площадью более 9 млн. кв. м. разрушено, уничтожено 4366 объектов социально-культурного назначения, в том числе 695 медпунктов. На оккупированных территориях полностью выведены из строя сельскохозяйственные угодья, водное хозяйство, гидротехнические сооружения, весь транспорт и все линии коммуникации. В результате разрушений на оккупированных территориях экономике Азербайджана нанесен ущерб более чем на \$60 млрд.

В результате военной агрессии на захваченных территориях Азербайджана разрушено более 927 библиотек, 464 исторических памятников и музеев, более 100 археологических памятников, 6 государственных театров и концертных студий. Из разграбленных музеев похищено более 40 тыс. ценных предметов и редких экспонатов. Так, после полного разрушения Кельбаджарского историко-краеведческого музея редкие золотые и серебряные украшения, сотканые в прошлые века ковры, входящие в экспозицию музея, были вывезены в Армению. Такой же оказалась судьба и Шушинского исторического музея, Агдамского музея хлеба, Зенгилянского музея каменных памятников. Практически невозможно определить общую стоимость этих разграбленных и уничтоженных армянами историко-культурных ценностей.

Одним словом, Республика Армения, грубо нарушая положения Гаагской Конвенции «О защите культурных ценностей во время военных конфликтов» и Парижской Конвенции «О незаконном обороте культурных ценностей», занимается разграблением культурных ценностей Азербайджана.

12 мая 1994 года между Азербайджаном и Арменией было заключено соглашение о прекращении огня и до сих пор между сторонами ведутся мирные переговоры.

Для мирного урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта Минская Группа ОБСЕ представительством трех республик – США, России и Франции ведет посредническую работу.

Несмотря на требования, выраженные в резолюциях Совета Безопасности ООН № 822, 853, 874 и 884 о необходимости признания территориальной целостности Азербайджанской Республики и освобождения без предварительных условий оккупированных территорий Азербайджана, Республика Армения и сегодня продолжает проводить свою захватническую политику.

**В книге использованы материалы «Фонда Гейдара Алиева», АИН «Дейерлер» и Государственной Комиссии по делам военнопленных, заложников и без вести пропавших граждан**

# SHUSHA

*- OLD AZERBAIJAN LAND*



## THE POPULATION OF OLD SHUSHA CITY

Shusha town – which is under Armenian occupation at present, takes specific place in Azerbaijan's history. Foundation of the city is connected with Panahali khan's name, the founder of Karabakh khanate (1748-1763). Political disorder rose in South Caucasia after Nadir shah's murder in 1747 made Panahali khan to build strongly defended castle in order to ensure his security. For this purpose Bayat castle was built in 1748 and Shahbulag castle in 1752. But none of these castles was able to ensure khanate's security during continuously fighting wars. Panahali khan decided to cause to build more solid castle inaccessible for enemies' attack: "We should build such an eternal and unconquerable castle within mountains in solid and impassible place that even powerful enemy couldn't surround it" (6, p 112). Mountain plateau located 1300-1600m high from sea-level and surrounded with precipitous cliffs was completely meeting these requirements. Panahali khan realizing favorable military-strategic situation of chosen place ordered to launch building of a new castle in 1754. After all necessary work was finished for secure living in 1756, capital of Karabakh khanate was removed there. The new castle was called Panahabad after its founder's name but afterwards changed for Shusha.

Armenians occupied Azerbaijan's very beautiful corners as Karabakh, as well as Shusha tries to conceal their aggressive policy falsifying historical facts. They try to show Shusha as "cradle of Armenian culture", but historical facts proves that Armenian "specialists" lie. In order to be sure it's enough to look at the names of streets and districts, which reflect history of town's establishment and development, as well as national structure of population.

Analyses of available materials show three stages in the formation of Shusha as a town. The most ancient district of the town "Tabrizly" was build up during the first stage concurring Panahali khan's authority. The district, famous with that name until the destruction of Karabakh khanate, was later called "lower district" (Ashagi mahalla) in accordance with the town's relief. This first district of Shusha included the following streets: Chuxur (hollow), Gurdlar (worm), Julfa Seyidli, Haji Yusifli, Dordlar gurdu, Dord Chinar (Four planes) and Chol gala (2, p 277).

The second stage of the formation of Shusha as a town concurred to Ibrahimkhalil khan's authority (1763-1806). The second district named "Upper district" (Yukhari mahalla) was built up. Unlike "lower district" favorable for town building, territory of this district was mountainous and covered with thick forest. For that reason as requirement raised forests were cut down and streets took their place. 8 new streets were built up in "Upper district" created during 40 years. Those streets were the followings: Khanate, Saatli, Kocharli, Mamayi, Khoja Marjanli, Damirchi, Hamam gabagi and Taza.

Building up of the third district named "Gazanchali" began in 1805 after Karabakh khanate was occupied by Russia and continued during whole XIX century. This district included 12 streets was the most populated one in Shusha. Mirza Yusif Karabakhli enumerated names of this district's streets as Mehrili, Gazanchali, Jilabord, Dara, Baglar and etc. (7, p 38)

Only 162 families were living in Shusha when it was newly built up. According to archive documents made up by Russian officials at the beginning of XIX century it becomes evident that all those families were Azerbaijanis (10, p 4-5). It means that Shusha was founded by Azerbaijanis and only Azerbaijanis were living there in the first period. Later, on the account of people coming from different parts of Karabakh khanate, density of population raised in the town. Shusha from one hand having very favorable situation, on the other hand turning to the center of Karabakh khanate was very attractive for those who lived in the outskirts. According to information available over two thousand families were living there at the end of XVIII and the beginning of XVIII century (3, p 50). If we suppose every family consisted of 5 persons on average, we would define that over 10 thousand people were living in Shusha during that period. People moved from Damirchihasanli, Kabirli, Dizag, Javanshir, Otuziki (thirty two), Iyirmidord (twenty four) and Khachin districts of Karabakh khanate formed main part of this population.

Among those people who moved to Shusha at the end of XVIII and beginning of XIX century were population of Alban origin grigorianized and armenilized in Middle Ages under Armenian Church. Majority of them were those who came from Tativ, Khachin and Dizdag districts of Karabakh khanate. But according to calculations made on the basis of a document named "description of Karabakh district", they formed only 27% of Shusha's population (10, p 13-18).

Statistical information belonging to the beginning of XIX century shows that Christian population living not only in Shusha but in whole Karabakh khanate formed very few part of the population. According to the statistical information belonging to 1823, 15.729 families out of 20.035 living in Karabakh khanate were Azerbaijanis and 4.366 were Christians.

Apparently absolute majority of population living in Karabakh as well as in Shusha were Azerbaijanis at the beginning of XIX century. After Russia signed Turkmanchay treaty with Iran in 1828 and Adirna treaty with Ottoman Turkey in 1829, armenilization of Christian population of Alban origin was completed and Armenians increased in the region. Tsar Russia completing conquer of South Caucasia decided to use Armenians to strengthen its position in this region. According to terms of named treaties Armenians started to be moved from Iran and Ottoman Turkey to South Caucasia, mainly to historical Azerbaijani lands. According to official data just only in 1828-1830 Russia moved 40 thousand Armenians from Iran and 84 thousand from Turkey to South Caucasia (13, p 47).

Afterwards movement of Armenians to South Caucasia became firmer and gradually strengthened. Just as a result of this mass movement number of Armenians in South Caucasia increased nearly 4.5 times during 80 years after Turkmanchay treaty. Russian Caucasist, N.Shavrov wrote that 1 million out of 1.3 million Armenians living in South Caucasia were newcomers (13, p 64).

Russia's annexationist and forcible Christianization policy in South Caucasia seriously influenced both administrative and demographic condition of Shusha town. After Karabakh khanate was abolished in 1822 it became a center of newly established Karabakh province but from 1840 of Shusha district.

Political stability arisen in Azerbaijan after the signature of Turkmanchay treaty resulted with the increase of population in Shusha as well. Establishment of factory and plant industry from the beginning of 70th of XIX century and requirement for labor force considerably intensified growth of population in the town.

In comparison with the beginning of XIX century, number of population increased 2.5 times in Shusha and became 25.881 people at the end of the century. But at the beginning of XX century this growth became much more intensified and number of town's population reached 43.869 people in 1917 (12. p 49-50).

But this growth observed in Shusha hadn't been at the expense of the town's native inhabitants – Azerbaijanis. Movement policy fulfilled by Russian tsarism resulted with the disorder of ethnic balance in the region and rapid increase of Armenians. It will be just enough to show that although number of population in Shusha increased in 1897 from 25.881 people to 42.568 in 1913, actually number of Azerbaijanis remained invariable (10 thousand people). At the expense of displaced Armenians mechanical growth of population in the town prevailed over the natural growth several times at the end of XIX and the beginning of XX century. That is, 9.400 people out of 23.929 growths – from 1870 till 1917, referred to natural population growth, but 15.524 to mechanical growth, actually to displaced Armenians.

Armenians achieving number superiority in Shusha with the patronage of Tsar Government began to oppress town's native inhabitants – Azerbaijanis. Armenians armed to the teeth attacked Azerbaijanis on August 16, 1905. They committed great savageries against Azerbaijani population living in Kocharli and Khalfali districts. Russians were helping them that time. M.S.Ordubadi writes, "On one hand Kazak clusters and infantry Russian troop, on the other hand about 10 thousand Armenian soldiers gathered from surroundings and Armenian detachments and bandits kept in order in the town before the war, began attacks against Muslims. During 5 days all Muslim houses boundary with Armenian districts were burnt and destroyed with cannon thrust" (8, p 61).

Establishment of Soviet authority in Azerbaijan in 1920 didn't give peace to Karabakh, as well as Shusha. Armenians holding leading posts in Nagorno-Karabakh with the patronage of higher ranked soviet leadership were fulfilling their crafty policy under the name of "class struggle" and were actually pursuing genocide and deportation policy against Azerbaijani population of the region. In 1920-1922 hundreds of Azerbaijani inhabitants were arrested, shot and persecuted in Shusha with the instigation of Armenians. Many beys of the town were shot in front of the population. For many Azerbaijani families the only way of avoiding Armenian persecution was to leave Shusha for Iran and Turkey. These repressions resulted with the diminishing of Azerbaijanis in the town more (4, p 64-66).

Administrative status of Shusha underwent changes several times during Soviet authority. Under the decision of Central Committee's Caucasus bureau dated July 5, 1921 Shusha was defined as a center of a newly established Nagorno-Karabakh Autonomous Republic. But when this decision was implementing on July 7, 1923 a center of the Nagorno-Karabakh Autonomous Republic was chosen not Shusha but Khankendy. Probably Armenians realizing that it wouldn't be easy to fulfill their crafty plans against Azerbaijanis from Shusha took this step. And according to the special decision of the Central Committee's meeting dated July 16, 1923, Shusha was included in the Nagorno-Karabakh Autonomous Republic. The town turned to a center of the same district and Malibeyli volost consisted of 12 villages. So Shusha was deprived of a status of a center of whole Nagorno-Karabakh it fulfilled over 170 years (5, p 48-51).

Depriving Shusha from the status of the administrative center seriously influenced Shusha's life. As a result of indifferent relation by a leadership of the Republic and the district the town began to lose its previous view and fame. Not only was any building-construction work, quite the contrary, several historical-architectural monuments were savagely destroyed. Iron and frames of the complex built according to the instruction of Idrakhimkhalil khan in "treasury order" which included a castle, harem, stable, bath and shelter for troop, were extracted during World War II, but buildings were gradually destroyed and became useless. Destruction of historical-architectural monuments of Shusha continued following years as well.

The biggest strike to Shusha was, despite it was for a short time, depriving it from the status of district center. At the beginning of 60th of XX century Armenian leadership of the Nagorno-Karabakh Autonomous Republic used an implementation of the policy about enlarging districts initiated by N.S.Khurushov against Shusha. On January 4, 1963 Shusha district was abolished and included in Stepanakert region. Only after N.S. Khurushov was removed from authority, on January 6, 1965 status of Shusha region was restored again (5, p 69-70).

Strange relation to Shusha during Soviet authority seriously influenced number and national structure of the city. During 50 years number of population in Shusha, formerly being one of the biggest and prosperous towns of Azerbaijan was diminished over thrice. So, despite 43.869 people were living there in 1917, their number arranged just 13.664 persons in 1970. National structure of population living in Shusha underwent serious changes during Soviet authority as well. As a result of deprivation of Shusha of a status being a center of Karabakh and strange relation to the town for years, Armenians - settled there during Tsar Authority's removal policy, gradually left there. Only 3577 out of 13.664 people living in the town were Armenians in 1970. This tendency strengthened next years much more. In 1989 just only 1.377 out of 20.579 people living in Shusha were Armenians (2, p 210).

Revival of Shusha again was possible only in 1969, when H.Aliyev was appointed a leader of Azerbaijan. A new leader of the Republic firstly took measures to prevent destruction of historical-architectural monuments. Council of Ministers of the Azerbaijan SSR passed a law with his initiative about "declaring historical part of Shusha town as a historical-architectural reservation" in 1977. Many measures were taken to revive socio-economic and cultural life of the town. Orien-

tal National Musical Instruments' Factory producing tar, kamancha, ud, nagara and other musical instruments was given to use.

Memorial houses of coryphaeus of Azerbaijani culture and art, U.Hajibeyov, Kh.Natavan, Bulbul and M.M.Navvab were arranged with the imitative of H.Aliyev. Mausoleum of M.P.Vagif was opened in January, 1982. This beautiful work of art with 20m height was ornamented with delicate and carved frames and local marble with reddish tinge.

But these peaceful constructive works started in Shusha didn't continue for a long time. The town was destroyed by Armenian vandals when it was occupied by them in 1992. Shusha impatiently waits for getting liberated from Armenian occupation now.

***Jamal Mustafayev***  
*Doctor of historical sciences*

*Bibliography:*

1. Baharlı. Ahvalati Kharabakh //Karabaknamalar, II book, Baku, 1991
2. Boran Aziz. Khojaly genocide. Baku, 2008
3. Aliyev F.M. North Azerbaijan cities. Baku, 1960
4. İmanov R.J. Attempt-false towards the territorial integrity of Azerbaijan the Nagorno-Karabakh autonomous region. Baku, 2005
5. Mahmudov Y. Shukurov K. Karabakh. Real history, fakts and documents. Baku, 2005
6. Mirza Jamal Kharabakhi. The Karabakh history //Karabaknamalar. I book, Baku, 1989
7. Mirza Yusif Kharabakhi. Tarixi-safi // Karabaknamalar. II book, Baku, 1991
8. Ordubadi M.S. The bloody years. Baku. 1991
9. The Caucasian calendar for 1914, Tbilisi, 1913
10. The description of the Karabakh province made in 1823 under the order of the Yermolov, the commander-in-chief in Georgia. Tbilisi, 1866
11. The first general population census of the Russian empire. 1897, Elizavetpolsky province. 1904
12. Sadiqova Q. The history of Shushi. Baku, 2004
13. Shavrov N.N. New threat to Russian object in Transcaucasia: forthcoming sale of Mugan foreigners, 1911

## INFORMATION ON HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF OLD SHUSHA

1. Tower walls (8 km long)
2. Bulwarks built on Tower Walls (17)
3. 17 old-stile districts
4. 17 mosques
5. 17 springs
6. 17 bathing-houses
7. Meydan spring
8. Isa spring
9. Sakhsi spring
10. Turshsu Gallery
11. Caravanserai (4)
12. Shakhlig bridge
13. Ganja gates
14. Mirza Hasan graveyard
15. Shor spring
16. Mirfaseh graveyard
17. Rasta bazaar
18. Torpag square
19. Korun Caravanserai in Zarisli
20. Bridge in new district
21. Statue of U.Hajibeyov
22. Bust of Bulbul
23. Bust of U.Hajibeyov
24. Jidir duzu
25. Topkhana forest
26. Bulwark of Agaboyuk Khanim
27. School for girls in Malibeyli
28. Flour mill
29. Garden of Kelba Shahriyar
30. Mirfaseh Garden
31. "Hazret Ali" cave
32. "Gizil Gaya"
33. Sekili spring
34. Gotur spring
35. Shemil's garden
36. Pear garden of the Hajiyev's
37. Castle of Agabeyim Aga
38. Complex of the palace of Bahman Mirza Gajar
39. Harem of Bahman Mirza Gajar
40. Bathing house "Bab" built by Bahman Mirza Gajar
41. Mausoleum complex of Gajars
42. Residence of Gulam Shah
43. Residence of Asad bey
44. Residence of Mamay bey
45. Sheytana bazaar
46. Mythic Leyli tower
47. "Shafa ocagi" (house of recovery) in Chukhur mahalla (district)
48. Residence of Mahammad Hasan Aga
49. Complex of Divan of Garabag khanate
50. "Hazrat Abbas Shafa ocagi"(house of recovery)
51. Complex of Delik-dash pillekan(holed stone stairs)
52. Residence of Garabag Gazi
53. Shusha Ovdan spring
54. House of poetry of Vagif
55. Mausoleum of M.P.Vagif
56. House of teaching of M.P.Vagif

57. Bust of M.P. Vagif
58. House of M.P. Vagif
59. Palace of Khan gizi (khan's daughter, princess) Khurshudbanu Natavan
60. Spring complex of Khan gizi Khurshudbanu Natavan
61. Bust of K.B. Natavan
62. "Garama" built by K.B. Natavan
63. Jail built by K.B. Natavan
64. Mosque Ashagi Govhar Aga
65. Mosque Yukhari Govhar Aga
66. Malibeyli Mosque
67. Gaybali Mosque
68. Shirlan Mosque
69. Albanian Church
70. Russian church
71. Residence of Haji Gulam
72. Residence of M.M. Navvab
73. Monumental complex of M.M. Navvab
74. Residence of Najafgulu Aga
75. House of Aga-Abdurrahim Aga
76. Residence of Haji Bashir
77. Residence of Jabbar Garyagdi
78. Residence of Mirza Huseyn
79. Residence of Miralibeyli
80. Residence of Seyid Mejid
81. Residence of Kelba Shirin
82. Residence of Opannik Gara Zeynal
83. Residence of Farzali bey
84. Residence of Allahverenli Kelba Shirin
85. House of Kal Hasan in Chukhur mahalla
86. House of Khayatlilar Mehdi in new district
87. House of child of Kurd in Chukhur mahalla
88. Residence of Meshedi Gahraman
89. House of Meshedi Teymur in Guyrug district
90. Complex of Mehmandarov's House
91. House of the Zohrabbeyovs
92. Residence of Ibrahim khan
93. Castle of Sadigjan
94. House of Ulugbey
95. Residence of Sadiq bey in Guyruq district
96. House of Jalal bey
97. Residence of Najaf bey Vezirov
98. Residence of Firudin bey Kocharli
99. Residence of Suleyman Sani Akhundov
100. House of Ismail bey
101. Residence of Mashadi Shirin
102. Residence of Garaf Askarov
103. Residence of the Agamirovs
104. Residence of Husu Hajiyev
105. Bust of Husu Hajiyev
106. House of Kalba Huseyn
107. Residence of Yusif Vezir Chemenzeminli
108. Residence of Mir Hasan Vezirov
109. Residence of the Garashov's
110. Residence of Huseyn Gayibov
111. House of G.B. Zakir
112. Head-stone of G.B. Zakir
113. Residence of Haji Dadash
114. House of Abdulrahim bey Hagverdiyev
115. Building of Haji Shukur
116. Residence of the Gadimovs
117. House-museum of U. Hajibeyov
118. House-museum of Bulbul



119. Carpet museum
120. Picture gallery
121. Historical country-study museum
122. Garabag State Historical museum
123. House of the first “realni uchilish”(college) in Azerbaijan
124. Green chemists
125. House of culture
126. Masses of silver and cooper plates
127. Complex of madrasa(religious schools)built by Ibrahim Kahlil khan in 1801(in the yard of Govhar Aga mosque)
128. Mausoleum complex of the Garabag vizier Mirza Jamal bey Javanshir and his family
129. Stone Inscriptions-the memory of the history.

*Note: The city had 17 districts, each of them had its mosque, spring and bathing-house*

### **THE FOLLOWING ARE THE NAME OF THE ABOVEMENTIONED DISTRICTS:**

1. Urudlar
2. Seyidli
3. Julfalar
4. Guyulug
5. Chukhur
6. Haji Yusifli
7. Dordler Gurdu
8. Dord Chinar
9. Chol Gala
10. Kocherli
11. Mamayi
12. Merdinli
13. Saatli
14. Demirchiler
15. Hamamcabagi
16. Taze Mehelle
17. Khojamirjanli

According to the received information, all the historical, cultural, architectural monuments and sacred religious belief places existing in Shusha and belongin to Azerbaijan was destroyed by Armenian armed forces.

### **THE ROLE OF SHUSHA IN DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN CULTURE**

The old land, land of flames, charming nature of Azerbaijan, lullaby of Shusha, our culture, today lives black pages of its history, but its sazli, speaking, with songs hearsay has in memory of nation.

This land, brought up ashugs, singers, poets, and was the motherland of some of the famous persons, who shows our rich nature culture to the world.

### **ABOUT PROMINENT PERSONS OF SHUSHA**

Shusha is one of the centres of culture of Azerbaijan. The city is the motherland of famous men of letters, poets, prominent composers and tender-voice singers.

Gasim bey Zakir (1784-1857), one of the founders of critical realism and satiric tendency in Azerbaijan literature was born in Shusha. One of the natives of Shusha is Khurshud banu Beyim (Natavan) (1830-1897) was a prominent poetess of 19th century Azerbaijan. She was famous in Garabag ?Khan gizi?(Khan?s daughter). Natavan was not only a potess but a painter as well.

On the progressive individuals of the 19th century Mir Movsum Navab(1833-1918) was also born in Shusha. He was a poet, a painter, a musicologist, an astronomer, a calligrapher, a pattern-maker, a chemist, a mathematic and a hypnosist.

A prominent representative of the 19th century Azerbaijan literature Najaf bey Vezirov(1854-1926) born in Shusha. He was a realist artist, founder of the genre of tragedy, a talented publicist and the first topical satirist.

Abdurrahim bey Hagverdiyev (1870-1933) played particular role in the development of culture and art in Shusha. He followed the traditions of M.F. Akhundov and N. Vezirov and was famous as a talented dramatist, prosaist, producer and a prominent scientist.

Yusif Vezir Chemenzeminli(1887-1943), occupied particular place in the literature of Azerbaijan for his interesting stories and novels was also the native of this land.

Another prominent representative of critical literature Fifidun bey Ahmedaga Kocherli was also born in Shusha. For a long time investigating the history of Azerbaijan he wrote "Literature of Azerbaijani turks".

Hasim bey Vezirov(1868-1916), a journalist and a writer of early 20th century was born in Shusha. For 30 years he worked in the sphere of literary journalistic.

Kerim bey Mehmandarov is another famous person, a doctor and a social figure, born in Shusha. With his initiative and personal assistance first Russian school for Moslem women founded in Shusha in 1912.

With names of Govhar Aga, Khurshud banu Natavan, Fatma khanim Kemire and Leyla khanim, people also mention the name of Hamida khanim. Hamida kahnim was from the family of Javanshir Ibrahim khan. She was a daughter of Ahmed bey Javanshir- historian of Garabag, and wife of Mirza Jalil (Molla Nasreddin). Her valuable work is "My memory about Mirza Jalil".

Valida Khaspolad gizi Tutayuk(1914-1980). -a famous native of Shusha, a scientific figure, the first woman-scientist in Azerbaijan, doctor of biological sciences, honourable scientific figure of Azerbaijan, professor, the real member of Azerbaijan Academy of Sciences, former director of the Republic Botany Institute.

Badal bey Beshir oglu Badalbayev(1875-1932) - was born in Shusha. He was a figure of Azerbaijan enlightenment and the master of Jafar Jabbarli, Mehdi Mammadov and many other talented people.

The national artists of the Republic Afrasiyab Badalbeyli, his son Shemsi Badalbeyli and his grandson Farhad Badalbeyli.

Ahmed bey Agayev(1869-1939) - born in Shusha. He was one of the ideologists distinguished with his prominent role in the history of national struggle of Azerbaijan. All Turkic world knew him "Ahmed bey Agaoglu". He engaged 50 years of his life in publicism and journalistic.

In the second half of the 18th century Shusha turned to musical centre of Azerbaijan and initiated progression of Azerbaijan music. Haji Husu, Mashadi Isi, Keshtazli Hashim, Abdulbagi Zulalov(Bulbuljan), Jabbar Garyagdiouglu, Meshedi Mammad Farzaliyev, Kechechi oglu Mahammad, Segah Islam, Zabul Gasim, Malibeyli Hamid, Musa Shushinski, Mutallim Mutallimov, Rashid Behbudov, Gadir Rustamov and many others, famous in the whole Near East with their tender voices and art were the natives of Shusha.

New period of Azerbaijan culture of music starts with "the sun of the oriental music" Uzeyir bey Hajibeyov(1885-1948). He was not only a genius composer and the founder of opera music in Azerbaijan, but also a talented journalist, prominent dramatist and a musicologist.

Singers in Shusha were accompanied by tar-, kamancha- and garmon-players. The most famous among them were sadigjan, Mashadi Zeynal, Mashadi Jemil Amirov, Gurban Pirimov and others.

Shusha is also famous for its composers famous all over the world. Fikret amirov, Zulfugar bey Hajibeyov, Niyazi, Afrasiyab badalbeyli, Soltan hajibeyov, Ashraf Abbasv, Zakir Bagirov, Suleyman Aleskerov and may others were those who spent their youth in "Giz Gayasi", "Uch Mikh", "Jidir Duzu" and "Chanakhgala".

Firudin Shushinski-the investigator of art of music of Azerbaijan and prominent musicologist. Mehdi Mammadov(1918-1985). - an author of many works on dramaturgy, the theory of art and aesthetics.

A bright star of the art of Azerbaijan theatre Barat Habib gizi Shakinsaya born in 1914 in Shusha. She is from the family of Ibrahim khan.

Shusha is also the birth place of the prominent architect, calligraphers, design makers and talented painters. Latif Kerimov, Jalal Garyagdi, Amir Hajiyev, Nadir Abdurrahmanov and Togrul Narimenbeyov are modern painters of Shusha birth. Latif Kerimov should especially be mentioned for his great role in the creation of carpet ornaments and interesting carpets.

General Mehmandarov-a prominent military figure of Azerbaijan army was born in Shusha in 1856 in the family of "the Mehmandarov"s ?. In the period of establishment the Democratic Republic of Azerbaijan Samed bey was the first Minister of War.

General Yagub Allahgulu oglu Guliyev, a prominent commander and the hero of Stalingrad, Aslan Farhad oglu Vezirov, the hero of azerbaijan born in 1910 and major Khalil Mammadov(1916-1989), the Hero of Soviet Union were the natives of Shusha.

Jalal Eyvaz oglu Allahverdiyev-doctor of physical-mathematical sciences, professor, the real member of ANAS, laureate of the State Prize born in Shusha in 1929.

Jamil Bahadur oglu Gliyev-doctor of historical sciences, professor, laureate of the State Prize of Azerbaijan SSR, born in 1927 in Shusha.

Surayya Sadraddin gizi Gajar-the national artist of Azerbaijan SSR, the awardee of "Emblem of Honour" order born in Shusha in 1910.

Rustamov Pasha Habib oglu-doctor of chemical sciences, professor, correspondent member of NAS of Azerbaijan SSR born in Shusha in 1920.

## THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF MUSIC IN SHUSHA

Azerbaijani music was developing through the centuries. The traces of ancient music of Azerbaijan were found in a number of monuments, excavated in time of archeological digs, as well as in rock carvings of Gobustan (18-3 millennium B.C) and Gemigaya (3-1 millennium B.C). Kitabi Dede Gorgud (8th century), creative works of Nizami, Fizuli provide full coverage of medieval music art, music genres and music instruments. The records of such prominent medieval scientists of Azerbaijan as Sefiaddin Urmevi (18 century), Abdulgadir Maragai (17 century), Mir Movsum Nevvab (19 century) pointed out the highly developed art and culture of music and mastery performance and cited theoretical issues of music in medieval Azerbaijan.

Beginning in late 19th century music meetings, associations and circles (by Mahmud Agha in Shamakhy, Kharrat oghly, Mir Movsum Nevvab in Shusha, Meshedi Malik Mansur in Baku). In the 1880th M.M.Nevvab and Hadji Husu organized meetings of Musicians, which were dedicated to discussion of esthetic problems of music, mastery performance and mugam. Meetings were attended by famous singers and saz players Meshedi Djemil Amirov, I.Abdullayev, S.Shushinskiy, Sadykhdjan and others. Hadji Husu, progeny of Kharrat Gulu, is one of the great representatives of vocalism of Shusha. He studied mugam, improved a number of them and created new mugam s. Mirza Sadyg Esed oghly was a maestro of tar of the 19th century, he reconstructed tar and created the tar of modern type. Meshedi Zeynal, Meshedi Djamil Amirov, Shirin Akhundov, Gurban Primov were all representatives of this art.

There are a number of cities in the world, which absorbed music by its stones, tower and its atmosphere. These are Vienna (Austria), Neapol (Italy) and Shusha (Karabakh, Azerbaijan). There exist a popular saying that infants in Shusha even cry under the music of mugam.

Prominent representatives of the Shusha Caucasus Conservatoire successfully represented Azeri music and glorified it all over the world.

Shusha is the home of Mir Movsum Nevvab, Kharrat Gulu, Hadji Husu, Sadikhdjan, Meshedi Isi, Abdulbaghy Zulalov, Djabbar Qaryaghdyyoglu, Kechedji oghly Memmed, Meshedi Memmed Ferzeliyev, Islam Abdullayev, Seyid Shushinskiy, Bulbul, Zulfi Adygozelov, Khan Shushinskiy, Meshedi Djamil Amirov, Qurban Pirimov, composers Uzeyir Hadjiy-beyov, Zulfugar Hadjiybeyov, Fikret Amirov, Niyazi, Afrasiyab Bedelbeyli, Soltan Hadjiybeyov, Ashraf Abbasov, Suleyman Aleskerov, and singer Rashid Behbudov. Yet this list is not a complete list of musicians of Shusha.

In the early 20th century, in the atmosphere of socio-economic and cultural growth, U.Hadjibeyov laid the foundation of the culture of modern professional music of Azerbaijan and created a synthesis of composer creations and folklore music. That caused the interference of Western and Eastern cultures. In 1908 U.Hadjibeyov staged the opera "Leyli and Medjnun" at the theater of H.Z.Tagiyev, thus, laying the foundation of opera not only in Azerbaijan but in the entire Muslim East and became the founder of the genre of mugam -opera. Realizing that the new genre will be difficult to comprehend, U.Hadjibeyov, referring to the poem by Fuzuli "Leyli and Medjnun" and genres of folklore music, created a stage work, corresponding to the spirit of that period and moral needs of people

U.Hadjibeyov is also the founder of musical comedy in Azerbaijan. Musical comedies of social character ("Husband and Wife", 1910, "Either this or that, 1911, Arshyn Mal Alan, 1913) based on composed folklore songs and dance music. His musical comedy Arshyn Mal Alan (staged in 1913) was a great success.

The comedy was translated into English, German, Chinese, Arabic, Persian, Polish, Ukrainian, Belarus, Georgian and other languages (nearly 70 languages), staged in 120 theater in Moscow, Istanbul, New-York, Paris, London, Teheran, Cairo, Beijing, Berlin, Warsaw, Sofia, Budapest, Bucharest and other cities and repeatedly put on screen (in Baku, 1916-1917, in USA in the 1930th, in Soviet Azerbaijan, in 1945 and 1960). With Rashid Behbutov (1915-1988), playing the principal role, the opera gained worldwide popularity. The popular actor of the USSR R.Behbudov sang folklore and composed songs, played the role of Balash of the opera Sevil by F.Amirov. He was also the founder and leader of the theater "Mahny"

U.Hadjibeyov is also the author of the popular heroic epopee "Koroglu" (received the USSR state award in 1941). The opera, marked for its innovative ideas, reflected the national spirit and psychological profundity. U.Hadjibeyov attaining the harmony of genre composition of folklore music, intonation devices and expressive means of opera music created masterpieces of national opera. The opera includes scenes of people's life and deep characters of main heroes. The role of Bulbul was played by Koroghlu over 400 times.

The ballet "Seven Beauties" by Gara Garayev (1952, based on the analogous poem by Nizami, choreograph P.A.Gusev, Azerbaijan Theater of Opera and Ballet) opened a new stage in the history of Azeri music. The ballet "Seven Beauties" played a critical role in the development of ballet in Azerbaijan as it founded the new musical dramaturgy in the ballet art of Azerbaijan.

Symphonic and chamber music of Azeri composers began to spread in the countries abroad. Symphonic Mugams by F.Amirov "Shur" and "Kurd ovshani", by Nizami "Rast" as well as symphonic compositions by G.Garayev and U.Hadjibeyov were introduced in different countries and received high appreciation. Compositions by A.Melikov, Kh. Mirzazade, A.Alizade, F.Alizade, F.Garayev, Dj.Guliyev, etc gained success in Europe, America and Asia. Singers from Azerbaijan frequently go on tour to foreign countries.

The professional performer of mugam A.Gasymov was conferred the gold medal of UNESCO for his contribution to the development and perfection of art of mugam in 1999.

In the history of Azerbaijan music culture there is deep sign of a lot of generations and family names. Behbudov's reverberation is clearly heard among the sounds peeping from the centuries. The notable representative of Azerbaijan music art school Majid Behbudov (1873-1945) was the first who paved the art way of this generation.

Arising of such extraordinary voice at the master is connected with the birth in Shusha known as Eastern Conservatory of Azerbaijan. Its rich environment as well as climate could not not to bring up M.Behbudov as a master. The panorama, clean air, pure water and e.t. are the basic criterions for the use of the musician's voice possibilities up to the mark. Rashid Behbudov (1915-1988) - the national artist, skilful singer of mugham, tesnif and national songs is the worthy follower of this generation.

Some generations and tribes have a deep traces in the history of musical culture of Azerbaijan. Sounds of the Behbudovs is heard clearly amongst the sounds emerged since the centuries. Majid Behbudov (1873 -1945), the well-known representative of the music art school of Azerbaijan made the first steps of this generation's art way. Extraordinary voice of the artisan is connected with his borning in Shusha, known as Eastern conservatory in Azerbaijan. Rich environment and circumstances of this place could yield only such a artisan, like M. Behbudov. The sight of the nature, clean air, clean water and others is one of the main dimensions the musician's applying his voice opportunities duly. Worthy successors of this generation is People's artist, skilful performer of mugam, tasnif and national songs, worldwide-known Rashid Behbudov (1915-1988).

The names of Afrasiyab and Shamsi Badalbayly occupy specific place in musical theatre world of Azerbaijan in the first half of the XX century.

On the 18<sup>th</sup> of September, 1940 on the stage of opera and ballet the ballet " Maiden Tower" was performed. The author of the ballet, the famous composer Afrasiyab Badalbay oglu Badalbayli opened the first national ballet school way in Azerbaijan.

Farhad Shamsi oglu Badalbayly (1947), professor, People's artist, international prize laureate, talented pianist is the worthy continuer of Badalbaylis family, is develops mastery art traditions in Azerbaijan with his creative work. Farhad Badalbayly is the most brilliant representative of piano school, highly appreciate our nation culture on a world scale, and demonstrate our motherland art with all his heart and soul, and performance.

## **SHUSHA WAS RECREATION AND TOURISM ZONE OF AZERBAIJAN**

Shusha is a recreation city for composition, purity and medicinal effect of its air. Thus Shusha was famous for its marvellous and recreation places not only in Azerbaijan, but also abroad.

The zones of recreation of the city were full of people in summers. Local people and guests mainly gathered in Turshsu summer pastures, Sakili spring, Isa spring, Yukhari Dashalti (Shemil's spring) and famous "Jidir duzu".

Turshsu-located 40 km far from Shusha on Lachin road, was famous as recreation and treatment zone. On the left of this place flows the river Dashalti. People from different points of our country came here, founded tents and underwent their treatment. Turshsu was famous for its curative and medicinal baths.

Yukhari Dashalti was another place of interest of Shusha. It was well known among the people as Shemil's garden. The distinctive feature of the zone was that place of recreation located on the river Dashalti, under the mountain Uchmikh where "Agziyasti kaha" was, with springs surrounding it.

The city rich with historical monuments is surrounded by the mountains and precipitous cliffs. Another lovely place of tourists from the distant points of the former USSR visiting world-fame recreation city Shusha was "Jidir Duzu" having marvellous nature.

West of the "Jidir Duzu" is surrounded by three highlands following each other. Those are "Uchmikh" hills.

Tourists in the sanatoriums and rest homes often went for walks and admired the nature of Shusha and each year in May spent musical festivities "Khari-Bulbul" in "Jidir Duzu". The place attracted and admired many people with pure and moderate air, flower smell, performances of Shusha pahlavans (athletes) and horse race contestants.

People of Shusha greatly interested in sport. "Gala" football team had a small ground in the centre of the city. Each year in spring the offices, enterprises and organisations, functioning in the city held football competitions in sport complex of "Jidir Duzu". The same complex was also the place for sport games under the name of "Ufugda parilti" having military-patriotic character. Girls, went in for volleyball, became the champions of Azerbaijan in 1986 in Republic championship spent among the girls born in 1970 and 1971.

Judoists, wrestlers, athletes trained with sport equipment located in the school of health.

## **OCCUPATION OF SHUSHA BY ARMENIANS**

In 1992, in the night of 8th of may the Armenian units held the operation finishing with the occupation of Shusha town. The armenian military units with the direct participation and support of the former soviet army's 366th regiment and its 40 armoured military equipments fired from artillery till the 6 oclock of the morning. After lasting artillery fire about one thousand soldier of the enemy attacked in three direction and Shusha was occupied.

With the occupation of Shusha the armenians actually occupied the whole of Daghlig Garabagh territory. During the occupation about 200 civil people were killed, 600 people were injured, 150 people were disabled, 552 children became an orphan, more than 20 thousand people were internally displaced. It was informed that as a result of occupation 279 historical monuments, 7 preschool institutions, 22 school providing general education, cultural and educational, as well as agricultural technical schools, secondary music-school, 8 cultural houses, 14 clubs, 20 libraries, 2 cinemas, 3 museums, tourist resources and eastern musical instruments were destroyed. 44 schools and other cultural monuments were demolished.

## **AGGRESSIVE POLICY OF ARMENIAN AGAINST TO AZERBAIJAN AND ITS RESULTS**

At present the Nagorno-Karabakh territory of Azerbaijan and the adjoining 7 administrative districts are under the occupation of the Armenian Republic.

The Azerbaijani territories occupied in 1988-1993:

- The Nagorno-Karabakh: occupied in 1988-1993, territory – 4400 square kilometers (Shusha, Khankendi, Khojali, Askeran, Khojavend, Agdere, Hadrut);
- Lachin: occupied on May 18, 1992, territory – 1875 sq km.;
- Kelbadjar: occupied on April 2, 1993, territory – 1936 sq km.;
- Agdam: occupied on July 23, 1993, territory – 1154 sq km.;
- Jabrail: occupied on August 23, 1993, territory – 1050 sq km.;
- Fuzuli: occupied on August 23, 1993, territory – 1112 sq km.;
- Gubadli: occupied on August 31, 1993, territory – 826 sq km.;
- Zengilan: occupied on October 30, 1993, territory – 707 sq km.

As a result of the aggression of the Republic of Armenia, 20 percent of the territory of Azerbaijan has been occupied; over 20,000 people have been killed, and over 50 000 people disabled. Over 10 years, about million of people have been living as refugees and displaced persons. They became the victims of ethnic cleansing, the policy of genocide of Armenia, and deprivation of elementary human rights.

As a result of the aggression, over 900 settlements have been plundered, burned and destroyed, 6000 industrial, agricultural and other enterprises destroyed and plundered, 150 000 residential buildings with over 9,000,000 square meters of living space, 4366 facilities for social and cultural purposes have been ruined, and 695 medical centers and institutions had the same lot. The total damage of the economy of Azerbaijan was US\$ 60 billion.

927 libraries, 464 historical monuments and museums, over 100 archeological monuments, 6 state theatres and concert studios have been destroyed and plundered in the occupied Azerbaijani territories. Over 40 000 precious articles and exhibits have been robbed from these museums. After the capture of Kelbadjar the rare gold and silver articles, old hand-made carpets of its museum have been taken to Armenia. The historical museum in Shusha, the museum of bread in Agdam, the museum of Rock Monuments in Zengilan shared the same fate. It's impossible to identify and to asses the value of the stolen and destroyed historical-cultural heritage. In other words, Armenia grossly violated the provisions of the Hague convention "On the protection of cultural monuments during military conflicts" and those of the Paris Convention "On the illegal circulation of cultural monuments" and is engaged in plundering of the cultural monuments of Azerbaijan.

In direct violation of United Nations Security Council Resolutions 822, 853, 874, 884 adopted in 1993 obliging Armenia to recognize the territorial integrity of Azerbaijan and to liberate the occupied territories without any condition, Armenia is still pursuing a policy of occupation.

***In the publication there were used from the materials of "Heydar Aliyev Foundation", "Deyerler" AIN and "The State Commission on prisoners of war, hostages and missing persons"***









